

№ 5658

II 1719

ГОДИШНИКЪ НА СВОБОДНИЯ УНИВЕРСИТЕТЪ ЗА 1937 г.
ANNUAIRE DE L'UNIVERSITÉ LIBRE POUR 1937

Проф. С. С. Бобчевъ

НОВИ ПРИНОСИ И ОСВЪТ- ЛЕНИЯ ЗА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

Prof. S. S. Bobtchev

NOUVELLES CONTRIBUTIONS ET ECLAIRCISSEMENTS CONCERNANT LA RENAISSANCE BULGARE

СОФИЯ
1937

Нови приноси и освѣтления за българското възраждане.

Обща бележка.

За възраждането на българския народъ е писано и се пише не малко. Посочватъ се лични и колективни чинители, които сж послужили като инициатори или поборници на това възраждане. Изтъкватъ се и събития, които отблизу или отдалечъ сж играли известна роля при самото начало на възраждането и които сж спирали или ускорявали процеса на развоя му. Все пакъ, струва ми се, оставатъ подъ въпросъ редица моменти, които не сж засегнати достатъчно отъ фактическа страна, нито пъкъ сж освѣтлени напълно и досущъ исторически върно.

Нашитъ културни историци и видни публицисти още не сж се съгласили по единъ положителенъ начинъ върху момента, отъ който трѣбва да се смѣта, че почва нашето възраждане. Едни посочватъ историята на великия хилендарски монахъ, Паисий, като безспоренъ моментъ, отъ настѣпването на който блѣсва и първата зора на народното свестяване, осъзнаване, пробуждане и, следователно, възраждане. Славянобългарската история на отца Паисия за тѣхъ е онази първична блага вестъ, която разнасяна и преписвана надлъжъ и наширь въ разни кѣтове на българската земя, дава тласкъ, който вече кара безспирно колесницата на възраждането. Други, обаче, безъ да отричатъ значението на Отець-Паисиевата история, напомнятъ за предходници и книжовни творения, които сж приготвили вече, повече или по-малко, почвата за голѣмото чудо на събуждането отъ дълбокия летаргически сънь, силно обхваналъ всички слоеве на българския народъ и въ села, и въ паланки и въ градове. Тѣ напомнятъ именно дамаскинаритъ и самитъ дамаскини, играли толкозъ важна роля презъ цѣли десетки години, които предхождатъ голѣмото дѣло на славния хилендарецъ. Между друго тѣ напомнятъ още и отца Йосифа Брадати, рилски монахъ и дългогодишенъ игуменъ на Светата Обитель на отца Ивана Рилски. Тѣ изтъкватъ останалитъ проповеди и поучения на отца Йосифа, съ които той е обикалялъ села и градове, бу-

диль е съ тѣхъ заспалитѣ и задрѣмалитѣ, избличавалъ е нехайнитѣ и незначиташитѣ своя родъ и езикъ, далечнитѣ предания на старината и ги е призовавалъ къмъ свѣстяване и събуждане.

Нѣма още едно пълно съгласие върху значението и броя на разнитѣ будители, които сж подѣлили дѣлото на Отца Паисия, водили сж го, крепили сж го, засилвали сж го и сж го предавали на други приемници — смѣли, бодри, много пжти буйни борци и глашатаи на великото и спасително народностно дѣло. Едни уголѣмяватъ този брой и съ по-древни и не толкозъ изпѣкнали поборници, други стѣсняватъ този кржгъ на дейци, като се задоволяватъ съ най-много заслужилитѣ и проявили силно влияние за дѣлото.

Не сж съгласни нашитѣ културисторици и върху самитѣ събития отъ домашенъ или вѣншенъ и международенъ характеръ, които сж въздействували, въ една или друга насока, на народното събуждане, свѣстяване и духовно възраждане. На нѣкои по-малки събития едни отдаватъ голѣмо значение, когато намаляватъ голѣмата роля на други вжтрешни и вѣншни нормални или извѣнредни и неочаквани, много пжти потресни, събития.

На французката революция (1789) нѣкои отдаватъ, като че ли значение на много важна изходна точка въ народностното възраждане на България. Между това тѣ не споменаватъ или споменаватъ излека за Наполеоновитѣ войни въ продължение на цѣли 15 и повече години, войни, които разклатиха цѣла Европа и засегнаха Балканския полуостровъ. Самъ Наполеонъ и неговитѣ малки и голѣми полководци, бѣха носители на идеята за народноститѣ и тѣхното право на сжществуване.

Австро-турскитѣ и руско-турскитѣ войни не сж напълно освѣтени като чинители, извикващи сътресения въ българската земя, а главно онѣзи изселвания и преселвания, които имаха въ началото отрицателно значение, но които заключаваша въ себе си ядка на бждащи културни прояви, много полезни за българския народъ.

Нѣкои отдаватъ голѣмо значение на католишката пропаганда, въобще на деятелността още отъ ранни вѣкове (XVI и XVII) на папскитѣ мисии и мисионери въ страната, като посочватъ на голѣми личности, играли важна роля въ най-раннитѣ революционни движения у насъ.

Отъ вжтрешнитѣ обществени явления, играли толкозъ важна роля въ първоначалнитѣ моменти на възраждането, едни се спиратъ върху центробѣжнитѣ похвати на турски провинциални управници и аени (Пазвантоолу, Бушатлията Махмудъ паша, Янинския Али паша Тепеделенъ и др.), като не засѣгатъ или пѣкъ слабо засѣгатъ кърджалийскитѣ времена и пропусчатъ голѣмото значение на хайдутитѣ и хай-

душкитѣ чети у насъ, презъ всичко време на XVIII и третѣ четвърти отъ XIX столѣтие. Би могло да се каже, че не е изтъкната въ достатъчна степенъ будителската и възродителската служба на свещената по преданията си задруга, на народни първенци, учители, търговци, еснафи, нито пъкъ извънредно голѣмата роля, която сж играли калугери и мѣнастири, особено калугеритѣ, тѣй наричани таксидиоти.

Нѣмамъ никакъ домогването да изтъквамъ тукъ, въ тази моя студия нѣща, които биха промѣнили основно хода на издирванията и на изложенията на нашитѣ културисторици. Но мама се съ надеждата, че тѣзи мои приноси и освѣтления биха могли да подсетятъ специалиститѣ, за да внесатъ въ своитѣ хубави работи нѣкои поправки, подчертавания и оточнявания, на които досега малко се е обръщало внимание. Съ тази надежда пристѣпвамъ къмъ настоящата моя студия, писана главно по познати менъ първоизточници и попълнена съ нѣкои отъ моитѣ лични спомени, които съмъ преживѣлъ и на които съмъ билъ или непосредственъ наблюдател, или слушател, който е записвалъ не само видено, но и чуто.

I

Положението на българския народъ следъ завоеванията на османцитѣ

Османското владичество, въдворено въ България (1393—1396) не бѣше единственото иго, врѣхлетѣло българския народъ. То бѣ придружено и отъ друго едно владичество, това на цариградската Патриархия, което азъ ще нарека съ условното разбиране на термина иго на Фенеръ — грѣцкиятъ кварталъ въ Цариградъ, дето се намѣрва Патриархията и дето сж живѣли винаги заможни и влиятелни частни и служебни лица, грѣцки патриоти, голѣми радетели за елинизма и неговото ширене навсѣкжде въ Балканския полуостровъ. Българската рая бѣше станала таквазъ и като духовно паство на патриарха.

Съ ловкостъ и разни ухищрения цариградскиятъ грѣцки патриархъ бѣше успѣлъ, веднага следъ падането на търновското царство (1393), да настани свои митрополити вмѣсто напусналитѣ български епархии наши родни духовни архиепери. Съ ухищрения Фенеръ бѣше успѣлъ, още при царуването на видинския български царъ Ивана Срацимира (Страшимира), да настани свои духовни представители — владици, като по този начинъ удовлетворяваше една прищѣвка на Срацимира да не е подъ властъ на Търновския патриархъ.

Следъ завоеванието на Цариградъ отъ Мохамеда II Ел-Фатихъ (1453), този последниятъ, откакъ заповѣда обѣсването на дотогавашния грѣцки патриархъ назначи за вселенски патриархъ гърка Генадия VI, като го сматряше за свой вѣрноподаникъ. Той го надари съ берать и съ този берать

(ферманъ) го прогласи не само за духовенъ началникъ на всичкитѣ православни въ отоманската империя християни, но му даде и привилегии по гражданското ведомство, а именно: да сѣди, да управлява, да ржководи общинскитѣ и други подобни дѣла на цѣлия румски народъ (рум-милети). Подъ рум-милети (ромейски народъ) се разбираха всички православни християни въ Империята. Въ тази категория влѣзоха и всички българи, които се намираха въ епархиитѣ, станали сега подведомствени на патриарха и обитавани отъ български населения.

Презъ течение на първитѣ два вѣка положението на българския народъ не бѣше тѣжко, защото нито данъцитѣ, нито отношенията на поробителя къмъ раята бѣха жестоки. Народътъ продължаваше да си живѣе, повече или по-малко, автономно въ своята задруга (голѣма челядь), въ своята община и въ своята околия, дето старейтѣ-първенци — челядни и общински — управляваха, сѣдѣха, редѣха и даже единъ видъ законополагаха, като имаха за това мълчаливото одобрение на османската власт. Имаше и много надарени съ привилегии лица, воеводи и други първенци, които сѣщо така служеха като защитници и покровители на своитѣ сънародници.

По-късно, обаче, грѣцкиятъ патриархъ и неговитѣ приближени отъ Фенеръ почнаха да проявяватъ крайно опасни намѣрения и действия въ българскитѣ епархии. Епископски и митрополитски катедри се продаваха скъпо и прескъпо отъ Патриарха съ наддаване и появилитѣ се въ българскитѣ епархии грѣцки архиереи не се стѣсняваха да налагатъ най-тежки и насила събирани даждия и берии, за да могатъ да си изплащатъ дълговетѣ къмъ Фенеръ. Това бѣше на първо време. Още по-късно въ 17 и 18 столѣтия въ срѣдитѣ около Фенеръ поникна и постепенно се засили така наречената мегѣли идея, на която дълбокиятъ и таенъ смисълъ бѣше стремѣжа за евентуално възкръсване на изгубената Византийска империя. Най-напредъ, не твърде открито, дадоха се наставления щото въ всички български епархии да се започне и шири една дейность, на която крайната целъ бѣше елинизацията (ромейзацията) на Полуострова. Почна се съ преследването на славянското богослужение въ черковитѣ, а въ много мѣста то се изхвърляше безцеремонно и се налагаше грѣцко богослужение съ грѣцки служители въ черква. Преследваше се навсѣкжде, дето можеше, българскиятъ езикъ, българската народность, българската книга, опитаха се, чрезъ туна-беда — разни клеветнически доноси — да обезсилятъ, или даже да унищожатъ, влиятелнитѣ първенци на българския народъ, които не се поддаваха на гъркоманство; унищожаваша се български богослужебни книги, изгаряха се стари български ржкописи, свещени и други книги, натрапваше се грѣцкия

езикъ като благороденъ и всички, които го възприемаха, бѣха облагодетелствувани отъ духовната власть и добре препоръчвани и защищавани предъ органигѣ на османската власть. За разпространението на грѣцкия езикъ отваряха се училища навсѣкжде, дето бѣше нужно това споредъ Фенеръ и по този начинъ много български градове и паланки се снабдяваха съ грѣцки учители и черковни служители.

Разрушителната и убийствена работа на Фенеръ нанасяше постоянни победи и той се готвѣше да тържествува. Още малко, си мислѣше той, и *finis Bulgariae*.

Отецъ Паисий, съвременикъ и свидетель на действителността, въ своята История Славенобългарская дава нѣколко много ценни сведения за живота и поведението на грѣцкото висше духовенство въ българскитѣ епархии. Като разправя за обсебването на българскитѣ епархии следъ падането на Търновското царство и като подчертава, че грѣцкитѣ владци „не радатъ отнюдъ за български школи или учение, но обращаютъ все на гречески языкъ и за свое учение и языкъ слабо брежатъ. Тая вина Болгаромъ отъ греческая духовная власть приходить и много насиліе неправедно терпять во сія времена“.

И тѣзи показания на Отца Паисия ставатъ за едно време, когато грѣцкиятъ патриархъ Самуилъ, следъ много несполучливи опити на негови предходници, успѣва да види осжщественъ и единъ други ромейски блѣнъ, именно унищожението на Охридската архиепископия (1767) (бивша патриархия), както и на Ипекската патриархия (1765). Наистина, Охридската архиепископия по сжщество отдавна бѣ престанала да бжде българска, но все пакъ формално и юридически тя представляваше едно право, едно предание и най-малко единъ символъ за българщината въ тѣзи области — села, паланки и градове — и епархии, намѣрващи се въ ведомството на Охрида. Нека се прибави, че следъ този актъ на унищожение, чрезъ султански ферманъ, на Охридската архиепископия, се започва систематическото и най-интензивно погърчване на българскитѣ епархии и въвеждането навсѣкжде, гдето е било възможно, или, по-право, гдето е трѣбвало, на грѣцкия езикъ, чрезъ новоосновани голѣма редица грѣцки училища, нѣкои отъ които сж били пълни гимназии и прогимназии. Знае се, че таквизъ е имало по едно време около 40 въ разни главни градове на България, Тракия, и Македония и че въ тѣхъ се е претопявалъ не много мжно подмамения български елементъ, ставалъ така сжщо новъ апостолъ на елинизация.

Изглежда, че той е ималъ единъ ревностенъ ученикъ и до известна степенъ продължателъ въ лицето на йеросхимонаха Спиридонъ, който е написалъ „История о българ-

просто „Софроние“. Така е станала позната тя навсѣкжде низъ българско.

Но да приведемъ и едно друго, съвършено безпристрастно свидетелство, което заемаме отъ най-искрения и простодушенъ разказъ на единъ добъръ православенъ християнинъ, преданъ на черквата и уважаващъ, преди да го познае, висшето гръцко православно духовенство, както и гръцкия патриархъ. Думата ни е за руския московски свещеникъ Иоанъ Лукьяновъ, който, проникванъ отъ благочестиви чувства, тръгва за Иерусалимъ (1702-3) и минавайки презъ Цариградъ, се спира тамъ за нѣкой день, но като не познавалъ никого, той подирва убѣжище въ гръцката патриархия (Вж. Съчинения на Маринъ Дриновъ т. 1. стр. 125 и сл. Дриновъ заема разказа отъ „Путешествіе въ Святую Землю священника Лукьянова, напечатано въ Рускій Архивъ 1863 г.“).

Придружаванъ отъ единъ толмачъ (преводачъ) отецъ Лукьяновъ се явява предъ патриарха и описва своето тежко положение, та моли да му се даде убѣжище въ нѣкой отъ мѣстнитѣ метоси. Патриархътъ, обаче, попиталъ: „А дарове той донесе ли? Ако има дарове, ще има и келия“. Това слисало отца Лукьянова и той пожелалъ въ Цариградъ и покѣсно въ Иерусалимъ, да узнае положението на висшето гръцко духовенство, което въ Москва и въ цѣла Русия се посрѣща съ разтворени обятия и на всички гръцки, малки и голѣми, духовни служители, не само даватъ даромъ госто-приемство, но ги обсипватъ съ милостини, съ пари, съ черковни одежди, и пр. и пр. И отецъ Лукьяновъ билъ ужасенъ отъ сведенията, които му били дадени отъ незаинтересовани лица въобще за гръцкото духовенство. „Гръцкиятъ патриархъ дава църквитѣ подъ наемъ, като взема за всѣкоя по двеста или по сто и петдесетъ талера въ годината. Всѣка година той прави переторжка (мезать) за църквитѣ и който наддаде за нѣкоя църква, макаръ би ще и два талера, нему я и отстѣпя.— Тамъ митрополитъ митрополита свая: заплати ли нѣкой повече патриарху за нѣкоя епархия, взема я; това му е разправата. — Такива сж гърцитѣ; тѣ ползе и отъ турцитѣ постѣпятъ, като търгуватъ съ църквитѣ божи“.

Отецъ Лукьяновъ привежда още нѣколко сведения за непристойното, нехристиянско държане на патриарха и синодалнитѣ старци въ самия Синодъ и, освенъ това, поменава за тѣхнитѣ безнравствени и мръсни дѣла, които и самъ Дриновъ се отказва да превежда на български.

И казаното до тукъ стига за да се има една малка представа за морала, за поведението, за характеристиката въобще на висшето, наложено въ България, гръцко духовенство и на Фенеръ.

Окаяното положение на българския народъ подъ фанариотското иго е било забелѣзано и отъ голѣмъ брой пжтешественици, отъ които ние ще поменемъ тукъ само имената на нѣмския пжтешественикъ Герлахъ, на маджарина Каницъ, и на руския ученъ, историкъ и филологъ Григоровичъ, който е пропжтувалъ презъ България и е дошълъ въ Македония до Охрида (1845).

Не мога да не приведа характернитѣ думи на Ф. Каницъ, по предмета: „Нищо не представлява такъвъ голѣмъ контрастъ както поразителната бедность на турскитѣ имами (духовници), която достига почти до нищета и богатството на грѣцкитѣ владици, съединено съ невиденъ разкошъ. Малко турски паши сж могли да съперничатъ съ тѣхъ по пищната обстановка. Но де сж черковнитѣ имоти и капитали, отъ които грѣцкото духовенство получава тѣзи грамадни приходи?— ще попита нѣкой. Напусто ще се чака отговоръ, макаръ и да има единъ неизчерпаемъ източникъ на доходи за грѣцкото духовенство, той не е енориитѣ и мѣнастиритѣ, не, — неговото име е злочестия български народъ. Отъ Фенеръ се пращало всичкото духовенство въ България. Фенеръ, грѣцки кварталъ въ Цариградъ, въ който сякашъ сж се слѣли всички грѣцки пороци съ азиятско-турскитѣ обичаи и нрави, пушчалъ отъ стѣнитѣ си тия духовни търговци, които прекупували всички епископства въ България. За да се получи епископско мѣсто, не се изисквало нито висока интелигентность, нито особно благочестие или други качества, каквито сме свикнали да виждаме въ висшитѣ духовни сановници, нито зрѣла възраст или особни заслуги къмъ черквата, не: епископскитѣ мѣста се давали на тогози, който давалъ повече пари . . . За да върнатъ сумата, която плащали на патриарха, грѣцкитѣ владици отъ своя страна продавали свещеническитѣ мѣста въ епархиитѣ си. И тѣй въ България злоупотрѣбвявали съ духовнитѣ длѣжности сжщо така, както и въ Цариградъ. Който давалъ повече, той добивалъ епархия. Нѣкои заможни свещеници купували по двацетъ енории и после ги препродавали съ чудовищни проценти. По тоя начинъ българската рая била предметъ на търговия и откупъ за висшето грѣцко духовенство, което наистина станало нейния зълъ гений.“

За отзивитѣ на Герлахъ и Григоровичъ по-долу.

II

Влошаване на положението и неговитѣ причини

Първитѣ вѣкове на османското владичество не привело до много тежко положение културното и стопанско състояние на българитѣ. Наистина тѣ бѣха рая, а османецътъ ага. Въобщо българитѣ се смѣтаха за победени, а агата

за победителъ и господарь. Но османецътъ бѣше вече помирень съ мисълта, че трѣбва да се държи колкото се може повече меко, снизходително, търпимо къмъ уредбитѣ, по които бѣше живѣлъ българскиятъ народъ. Нѣщо повече. Османецътъ бѣше възприелъ голѣма частъ отъ тѣзи уредби, а сжщо така въ известно време той бѣше приелъ въ своята държавна канцелария и българскиятъ езикъ.

Въ всѣки случай дума за обезбългаряване на народа ни отъ страна на османеца не може и да става въ първитѣ вѣкове на османското владичество. Цѣла редица категории население бѣха запазили своитѣ стари и добили нѣкои нови привилегии. Нека поменемъ, безъ да влизаме въ подробности войницитѣ или войниганитѣ, дервентчиитѣ, пазачи на планински проходи, соколаритѣ и други подобни. Нека прибавимъ, че и данѣцитѣ, които се събираха отъ населението, не бѣха твърде тежки, поне въ първитѣ столѣтия на османското владичество. Както харачътъ, тѣй сжщо и данѣцитѣ ошуръ (десетѣкъ) и гюмрюкъ (мито) въ вжтрешнитѣ отношения не бѣха никакъ тежки за населението.

Ако по-късно въ края на 16, па и въ 17 и въ 18 в. става едно отегчение на вжтрешния, политически, общественъ и стопански животъ на българския рая, това бѣше извикано на първо мѣсто отъ тежкитѣ за самата държава войни съ Австрия, Русия, отчасти Венеция, Полша и пр. Положението на България — въ срѣдата на Балканския полуостровъ, — пжтъ, по който се отиваше за поменатитѣ войни —, бѣше една отъ тѣзи причини за отекчаване на живота и въобще на положението. Нека се прибавятъ при това и мжчнотиитѣ, които прекарваше Турция, откакъ достигна до своята апогея при Сюлеймана Великолѣпни — законодатель (1520-1566), като не само отиде оттатѣкъ Дунава и Савва, ами и завладя голѣма частъ отъ Унгария и Австрия съ други още владения на изтокъ, по горното течение на Дунава, но отиваше до тамъ щото да заплаши Полша и Малорусия. Карловицкиятъ мирень договоръ (1699), следъ известна победа надъ османцитѣ, договора въ който взеха участие членоветѣ на Свещенния съюзъ и други велики държави, имащи за задача чрезъ него да спратъ напредването на османцитѣ къмъ срѣдня и западна Европа, бѣше единъ отъ много голѣмитѣ удари, нанесени на османското владичество; неговото ширене и напредване се вече спираше; още повече се спря това ширене следъ Пожаревацкия мирень договоръ (1718), сжщо така легналъ много тежко върху плещитѣ на османцитѣ.

Редомъ съ външнитѣ несполуки на османцитѣ, не малко стрѣснаха централната властъ и вжтрешнитѣ неуредици, които идѣха откъмъ еничари, спахии-тимариоти и заими-феодални (ленни) владетели, стремежитѣ на управницитѣ по крайнитѣ

(Пазвантоолу Махмудъ паша Бушатлъ и Янинския Тепедленъ Али паша), безъ да говоримъ за подобнитѣ сепаратизми и партикуларизми въ Мала Азия, Сирия, Арабия и Египетъ.

Най-голѣмо, обаче, нещастие за мирното и спокойно развитие на живота на османската държава бѣха отъ една страна еничеритѣ — нѣкогашната най-голѣма опора и подпора на османцитѣ, както и появилитѣ се по-късно (края на XVIII в.) размирници кърджалии и далии, истински бичъ не само за населението, но и за държавния редъ и управа. Та и самитѣ спахии, почнали да не бждатъ въ помощъ на държавата, както съ доставянето на войска, поддържана отъ тѣхъ, тъй сжщо и съ заплащането на своитѣ опредѣлени дажди. Продаването на провинциялнитѣ длъжности, пашалъци, бейлици и пр., сжщо така не можеше да помогне достатъчно, за да се намѣри държавното съкровище колко-годе въ състояние да удовлетворява текущитѣ нужди на централната власть. Наистина презъ известно време се появиха умни, решителни, енергични и предвидливи велики везири, каквито бѣха Амуджа-Заде-Хюсеинъ (1687) и Реджебъ-Паша (1757—1763), които бѣха каточели предтечи на по-новото време и на преобразуванията при Селима III (1761—1808) и Махмуда II (1785—1839). Наистина, поменатитѣ велики везири и други като тѣхъ направиха твърде много за замогване вътрешната политическа, административна и стопанска мощъ на Империята. Полича въ време на тѣхното везирство, че държавата може при дадени условия, при силна ржка, при безкористни и вещи ржководители да бжде замогната и засилена, особно ако се държеше независима отъ външни влияния и отъ фанатизма на улеми, софти, ходжи и пр. и пр.

Именно въ това време на политически, социаленъ и мораленъ упадъкъ на османцитѣ и на османскитѣ административни власти, българскиятъ народъ се видя въ тежко истинско робско положение. Естествено бѣше увеличението на данъцитѣ, на ангариитѣ, на насилията, на злоупотрѣбленията, които ставаха непоносими въ известни моменти и караха много населения да напуцатъ селищата си, да бѣгатъ въ горитѣ като хайдути, или пъкъ да използуватъ нѣкои отъ войнитѣ съ Австрия или Русия за да се заселватъ, немили-недраги, въ Влашко, Молдова, Банатъ, Бесарабия и другѣде. Въ това именно време се повтарятъ съ особна ревность и възстания, макаръ и неподготвени и въ нѣкои случаи извикани само отъ честолюбieto на нѣкои авантюристи, които възстания не сполучватъ въпреки голѣмата мѣстна пожертвувателность на населенията. Таквизъ възстания могатъ да се напомнимъ само две по-главни, въ които не сж безучастни и български католишки родолюбци, безъ, обаче, да бждатъ въ услуга на римската курия.

При това влошаване на положението и на живота на

българитѣ, наставатъ и тежкитѣ условия на живота наложени отъ Фенеръ съ неговата политика— мегали идея (велика идея), която надвеси българския народъ надъ пропасть до изгубване на неговата народностъ, въ всѣки случай до едно значително притжпяване на народностната самосвѣсть, именно това смѣло и основателно би могло да се нарече триумфъ на Фенеръ, на еллинизма и погрчването на Полуострова.

Така при тѣзи тежки за българския народъ условия за съществуване, се появяватъ чинители, лични и колективни, изникватъ събития, които докарватъ българското събуждане, свѣстяване и възраждане. Къмъ изложение деятельността и ролята на тѣзи разнообразни чинители, азъ пристжпвамъ тукъ.

III

Въобще първи подвижници за българско свѣстяване и възраждане

Че славянобългарската история на Отецъ Паисия е изиграла една безспорно важна роля въ събуждането на българското народно чувство, за това нѣма никакво съмнение.

Преписитѣ на тази история, правени въ разни мѣста на българската земя, личниятъ и непосредственъ зовъ на Хилендарския монахъ да се стрѣсне българинътъ, да се отгърси отъ своето нерадение за българщина, грѣмоносниятъ упрекъ, че българинътъ се срамува отъ своето и тича къмъ чуждото, че забравя славното си минало, че забравя какво и той е ималъ царе, светии, владици, първенци и борци за своята народностна задача, този зовъ наистина и безспорно раздвижва, и понѣкога доста дълбоко, голѣми пластове отъ българското полузаспало въ летаргия население. „О неразумний юроде, вика отецъ Паисий, защо се срамувашъ да се наричашъ българинъ и не четешъ по своя езикъ и не говоришъ? или българитѣ не сж имали царство и господарство... но защо се ти неразумний срамувашъ отъ своя родъ и се влѣчешъ по чуждъ езикъ? Но, казва се, гърцитѣ сж по-мждри и политични, а българитѣ сж прости и глупави, и нѣматъ речи политични и затова, казва се, по-добре е да се пристани къмъ гърцитѣ. Но вижъ неразумний, има много народи по-мждри и по-славни отъ гърцитѣ, дали нѣкой грѣкъ напуца своя езикъ и учение, и родъ като тебе, безумний, които напуцашъ... Нѣмашъ никаква печалба отъ грѣцката мждростъ и политика. Ти, българине, не се прелѣстявай, знай своя родъ и езикъ и се учи по своя езикъ; по-горе стои българската простота и незлобие“... Въ тѣзи думи на великия отецъ Паисий първи пжтъ се изтъква народностното чувство и се прави позивъ за народностно свѣстяване не вече отъ гледище

на християнство и благочестие, а просто и чисто отъ гледище на извикване, осъзнаване въ народностно и политическо отношение. Всичко това е безспорна истина, но като се признава тази истина не трѣбва да се изпуска изъ предъ очи и онова, което е подготвено и създавано отъ предтечѣ на отецъ Паисия Хилендарски, а това създавано никакъ не е малко и то заслужва все така да бѣде изтъкнато въ страницитѣ на историята на българското възраждане.

Ако отецъ Паисий самъ, откакъ ходи на чужбина, за да събира материяли и да изготви своята славянобългарска история, обикаля България, и следъ съставянето ѝ я разнася и дава за преписъ дето бѣше това нужно и възможно, дамаскинаритѣ не бѣха малко служили и услужили съ своитѣ съставени по български преписи на сбирки, жития и поучения, все така разнасяни изъ цѣла България и все така обърнали внимание на жаднитѣ за българско писмо, за българска книга и черковно богослужение.

Не сж били малки заслугитѣ и на таквизъ, много ранни предтечи, като печатаритѣ и книжари Яковъ Трайковъ отъ София и Кара Трифонъ отъ Скопие (въ началото на XVI в.). Яковъ Трайковъ е ходилъ самъ въ Венеция, за да печата своитѣ черковни книги и духовни сбирки. А въ Венеция, както и въ Цетина е имало въ XVI в. доста добре уредени славянски печатници. Деятелността на тѣзи двама народни радетели и будители не е могла да не бѣде отъ особно значение: да пригответе въ онова време каквито и да било печатани книги, да ги вложите въ една, макаръ и най-скромна, книжарница, каквато е била тази на Кара-Трифонъ въ Скопие и да дадете възможность на българскитѣ духовни срѣди и други радетели на българско четмо да си доставятъ лесно тѣзи книги, всичко това е едно голѣмо подвижничество, каквото е било по-късно (въ началото на XIX в.) и отварянето на български книгопечатници въ Солунъ и въ Самоковъ.

Искритѣ, изхвъркнали изъ Рилския манастиръ, много преди историята на Отца Паисия, искри за български езикъ, българска книга, българска черковна служба, тѣзи искри много спомогнаха за създаване на почвата, на която се пося по-късно драгоценното семе на Паисиевата история. Отецъ Йосифъ Брадати, игуменъ за дълго време на Рилския манастиръ (1690—1750), много преди Отца Паисия дигна знамето за една просвѣта, за едно самосъзнание на народа, за едно будене, което бѣше ценно за великото дѣло на Хилендарския монахъ. Отецъ Йосифъ Брадати, сжщо така, както по-късно Паисий и други Паисиеви ученици обиходи много български заспали центрове, проповѣдва, учи, дава имъ преписи отъ разни славянобългарски сбирки и раздруса заспа-

литъ съвести, като ги въодушевява за борба въ полза на българщината и противъ гърцизма и гъркоманството.

Не може да се отмине съ мълчание и будителската роля за Македония на отецъ Кирилъ Пейчиновичъ (1770—1845), монахъ, който е билъ постриганъ въ Света Гора Атонъ и после е билъ монахъ въ Кичевския манастиръ Пречиста и игуменъ въ Скопския Марковски манастиръ и по-късно на Лъшовския. Той е авторъ на много познатитъ и разпространени въ негово време „Огледало“ (1816) и „Утѣшение“ (1840), и дветъ посветени на религиозно-нравствени предмети.

Не малка е заслугата и на онѣзи ранни апостоли на българското писмо и четмо, каквито бѣха българитъ — таксидиоти на Зографския, Хилендарския, Рилския и др. манастири. Деятелността на тѣзи таксидиоти не е достатъчно изтъкната въ разнитъ исторически трудове на нашитъ културни историци, писатели и публицисти. Българитъ — таксидиоти, които не трѣбва да се смѣсватъ съ гръцкитъ владишки таксидиоти, бѣха ревностни монаси, голѣми родолюбци, познаващи славянобългарската книга и преданни носители на знамето на българската народност. Снабдени съ единъ видъ грамоти отъ своитъ манастири и съ ковчегчета, съдържащи света икона и частички отъ нѣкои мощи на светецъ и богоугодникъ, тѣ отиваха въ разни български мѣста за да събиратъ, между друго, помощи за манастиритъ, изъ които тѣ излязяха. Голѣмъ брой отъ тѣзи таксидиоти намѣрваха постоянно жилище въ метоситъ на тѣхния респективенъ манастиръ и тамъ, въ тѣзи метоси тѣ се заседаваха по две и три и повече години, като не прекъсваха своето общуване съ манастиритъ — тѣхни патрони и постоянни мѣстожителства. Въ метоситъ, дето се заседаваха таксидиотитъ, въ споразумение съ мѣстнитъ първенци, тѣ откриваха килии — нѣщо като първоначални училища. Ръководители и учители въ тѣзи килии бѣха самитъ тѣ. И тѣ обучаваха своитъ млади и стари ученици на славянобългарско четмо и писмо, преподаваха имъ наустница (часослова), псалтиря, светчето, евангелието и апостола. Въ тѣзи свои преподавания тѣ приготвяха черковни служители, пѣвци, четци и бждащи свещеници. Тѣ приготвяха още и добри българи, повече или по-малко грамотни, за да могатъ по този начинъ, отърсени и сподобени съ книга, не само да вършатъ полезно своитъ домашни, търговски и други дѣла, но още и да се гордеятъ съ българската книжовност и книжовна мисль. Тѣзи килии, следи отъ които се срѣщатъ въ много български балкански селища, още въ началото на XVIII в. бѣха предтечитъ на сетнешнитъ лека-полека уредани първоначални училища, на които единъ голѣмъ прототипъ въ усвършенствуванa форма бѣше появилата се въ Габрово гимназия (1835 г.).

Въ нѣкои балкански паланки (Копривщица, Панагюрище Тетевенъ, Габрово, Тръвна, Елена, Котелъ, Клисурса, Калюферъ, Сопотъ и др.), тѣзи таксидиоти се задържаха по десетки години и проявяваха своето просвѣтно творчество.

Не е излишно да се прибави тукъ, че почва за постване на многоценното въ Отецъ-Паисиевата история е била приготвена още отъ едно друго събитие. Великиятъ Везиръ Мехмедъ Соколоолу (1509—1579) потурченъ херцеговинецъ, покровителъ на Охридската архиепископия и на християнитѣ въобщо, голѣмъ реформаторъ, е възстановилъ Ипекската патриархия, като е назначилъ за неинъ патриархъ своя братъ Макария, а тази Ипекска патриархия е имала въ своята териториялна област Скопска, Кюстендилска, Самоковска и др. нѣкои български епархии. По този начинъ въ тази областъ възкръсва неотдавна подтиснатото българско самосъзнание и се появяватъ, малки макаръ, искрици за едно народно събуждане, обстоятелство много важно за онова време, тъй като тѣзи искрици сж действували мимо и независимо отъ волята на духовнитѣ наши притѣснители отъ Фенеръ.

IV.

Влиянието на французката революция и на Наполеоновитѣ войни въ възраждането на България

Честото позоваване на влиянието на голѣмата Френска Революция (1789 г.) и на проповѣдванитѣ отъ нея идеи за свобода, равенство и братство въ познатата „Декларация за правата на човѣка и гражданина“ (17 точки) не е толкозъ оправдано. Особно то не е оправдано като се откъсва отъ връзката си съ Наполеона Бонапарта, който е рожба на тази революция, но който има въ своитѣ действия, войни и завоевания, обществена, юридическа, политическа, финансова и стопанска дейность много голѣмо влияние и върху работитѣ на Балканския полуостровъ, следователно и върху българския народъ.

Войнитѣ на Бонапарта надлъжъ и наширъ въ Континента, неговото появяване къмъ Балканския полуостровъ и уреждането на кралство Иллирия, неговитѣ старания да вземе на своя страна Турция, като за това употребява своя отличенъ представителъ въ Цариградъ Джустинияни, подбуждането отъ негова страна на Турция да воюва съ Русия и по този начинъ намѣсата на Турция въ събитията на Европа, въ първото десетилѣтие на 19 столѣтие, — всичко това е имало своитѣ дълбоки отражения върху раздвижването на политическата мисль въ Балканския полуостровъ.

Може да се каже, че подбужданитѣ и поддържанитѣ по този начинъ отъ Бонапарта войни на Турция съ Екатерина

Велика и Александъръ Първи, особно на Дунава и въ Молдова, на рѣка Прутъ, раздвижваха и българскитѣ души и извикваха винаги едно участие на български чети, наедно съ руситѣ, минавали тогава и Дунава. Тѣзи сжщитѣ военни стълкновения между Русия и Турция, свършващи много пжти съ миръ, сж извиквали и изселвания на голѣмъ брой българи въ Влашко, Маджарско, Бесарабия и пр. А пкъ тѣзи изселвания сж създавали въ Влашко и Молдова, както и въ Бесарабия, цѣли български колонии и селища, изъ срѣдата на които се появиха сжщевременно търговци и общественици, играли по-късно една много важна роля, както ще видимъ по-долу, въ българското възраждане, особно въ първата половина на 19 столѣтие.

Идеята за народности, която се проявява, прѣко или косвено, въ френската революция и нейнитѣ поборници, поранни или по-късни, тази идея за народноститѣ собствено имаше своя истински ревностенъ носителъ и приложителъ въ лицето на Бонапарта.

Наполеонъ Бонапартъ самъ се препоръчваше за носителъ на революционнитѣ идеи и за разпространителъ на юридическото равноправие между граждани безъ разлика на социално и професионално положение. Неговиятъ кодексъ, изработенъ още въ време на консулството, съдържа цѣла редица отъ предписания, които донасяха едно юридическо равенство между всички класове, между мъже и жени и по този начинъ законодателно се кодифицираше както идеята на равенство въ правата на човѣка и гражданина, тъй сжщо се закрепваше идеята за народноститѣ и тѣхнитѣ еднакви права, както трѣбваше да се сматрятъ за еднакви правата на гражданитѣ.

Наполеоновиятъ кодексъ бѣше възприетъ въ Белгия, въ Полша, гдето той се прилага цѣло столѣтие и въ Прусия, гдето бѣше измѣстенъ по-късно отъ новото тамъ законодателство. Впрочемъ той бѣше възприетъ и въ Румѣния и Италия, гдето остана въ сила до скоро съ известни малки измѣнения и приспособления, извикани отъ мѣстнитѣ условия. Този Наполеоновъ кодексъ, който съдържаше гражданския законъ, сждоустройство, гражданско и углавно сждо-производство и до днесъ е въ сила въ Франция, съ нѣкои измѣнения, наложени отъ времето. Наполеоновиятъ кодексъ свидетелствува за грамадната сила на Наполеоновия гений и въ юридическо отношение. Защото, ако и работенъ отъ комисия, това ставаше подъ неговата прѣка намѣса.

Като унищожи голѣмъ брой дребни феодални, свѣтски и духовни владения, като направи отъ около 360-тѣ малки феодални германски княжения около 40, като даде на всички дето можеше, своя строенъ кодексъ, Бонапартъ е именно,

който внуши косвено и на малките народи въ крайдунавските области едно народностно осъзнаване и желание да се видят самостоятелни политически единици.

Именно въ този редъ на мисли би трѣбвало да се чертае и излага твърдението, че френската революция е допринесла съ своите освободителни идеи много нѣщо и за българското възраждане.

V.

Следъ френската революция и Наполеона Бонапарта

Виенскиятъ конгресъ (1814—1815), който завърши като епилогъ, потреснитъ войни и събития, въ които Наполеонъ увлече цяла Европа въ коалиция противъ Франция, създаде едно, смѣтано за постоянно, прекрояване на картата на Континента. Тази карта, както се искаше на авторитѣ ѝ — на Наполеона — се смѣташе да бже дълговѣчна. Въ предвиданото statu-quo Австрия се ограждаше всѣкакъ и подвластнитъ ней славянски и неславянски народности трѣбваше за винаги да понасятъ политическото иго на Виена. Европейска Турция си оставаше въ широки размѣри, като подвластнитъ ѝ дунавски княжества, България, Гръция и пр. си оставаха нейни владения.

Не трая, обаче, дълго време творението на Виенския конгресъ. Белгия, която бѣше присъединена къмъ Холандия, намѣри възможностъ (1830) съ единъ воененъ превратъ да се отскубне отъ подчинеността си и да заживѣе самостоятеленъ животъ, тъй като нейната политическа и културна свобода не търпѣха подчиняване на другоезична и съ друго въброизповѣдане властъ и неотговаряща на нейнитѣ стремежи култура.

Полша, раздѣлена на три части, не престана да прави силни опити и освободителни движения (1832 и 1863), които, ако и потушавани, оставяха дълбоки корени за едно бждаше въстановление на полската народностъ и държава.

Французкитѣ революции отъ 1830 г. (юлската) и отъ 1848 (февруарската), извикаха силни народностни движения въ две насоки: разпокъсанитѣ отъ една народностъ държавици се устремиха къмъ едно народностно и държавно обединение. Таквотъ бѣше движението между германскитѣ малки и голѣми държавици, които, при разни условия и обстоятелства, откакъ имъ се наложи силната ржка на Прусия, достигнаха уреждането на една германска империя.

Най-после други народности се проникнаха отъ идеята за свободни държави, като се изтъкваше тѣхното народностно право да живѣятъ сплотено, обединено и политически, и кул-

турно, и стопански. Таквазъ бѣше Италия, за която Метернихъ на гавра бѣше казалъ въ Виенския конгресъ, че тя — Италия — е само единъ географски изразъ. На пукъ на Метерниховото твърдение, Италия, съдържаща разединени малки несвободни държавици, се стѣгна, прибра се и нейното обединение се изврѣшваше постепенно, въпреки решенията на Виенския конгресъ.

Великиятъ, въ действителность гениаленъ, политически умъ на Метерниха, бѣше се погрижилъ, въ интереса на австрийската държава, съставена отъ разни народностни области, да налага навсѣкжде съществуването на *statu-quo-to* и да не допуска никакви национални обединителни и освободителни движения. Това той правѣше особено съ огледъ да запази цѣлостта на хабсбургската монархия, на тази Австрия, която състоеше отъ разни кжсове съвсемъ неприязнени къмъ Виена. Системата, при която Метернихъ бѣше решилъ да се налага навсѣкжде запазването на *statu-quo-to* бѣше за всѣки отдѣленъ случай свикване на конгресъ, който да решава за усмирение и намѣса въ вжтрешнитѣ работи на бунтуващата се народность или държава. Таквизъ конгреси бѣха станали нѣколко, за да се възпрепятстватъ движенията въ Италия, Испания и другадѣ.

Четиридесетъ години Метернихъ ръководи не само политиката на своята държава — Австрия, но и сждбата на цѣла Европа. Народностната и освободителна, както и обединителна за народноститѣ идея, обаче, не можеше да се спре завинаги. Особно французката революция отъ февруарий 1848 г., позната подъ името социална революция, разклати изъ основа цѣлата система на Виенския конгресъ, строена така майсторски и поддържана усърдно отъ Метерниха който имаше съ себе си всичкитѣ държави — победителки въ коалиция противъ Наполеона. Революционното движение отъ 1848 г. засегна прѣко и Австрия, гдето възстанаха поляци, раздвижиха се маджари, чехословаци, хървати, словенци, румъни и пр.

За Метерниха и неговото деспотическо налагане на начертаната въ Виена европейска карта, настана край. И той трѣбваше, преоблеченъ въ женски дрехи, да бѣга и да намѣри спасение въ Лондонъ.

Народноститѣ въ Австрия, поради стеклитѣ се политически събития и поради намѣсата на Русия за усмирение на маджаритѣ и пр. и пр., не можаха да спечелятъ именно тогава (1848) и следващитѣ близки години, своята политическа и народностна свобода. Но все пакъ за тѣхъ бѣха създадени условия на по-добъръ политически, културенъ и поминъченъ животъ въ монархията.

На Балканския полуостровъ разнитѣ народности не можеха да не бждатъ раздрусани и повлияни отъ туй, което

ставаше въ Европа. Още въ време на наполеоновитѣ войни сѣрбитѣ намѣриха възможность да извършатъ две освободителни движения (1804 и 1815), при които се постави основа за една автономия, която се разви, най-после, въ пълна политическа свобода и се създаде кралство Сѣрбия.

На югъ въ Полуострова елинитѣ сѣщо така се раздвижиха и почнаха своето освободително движение, особно силно проявено въ 1821 г.

VI.

Австрийски, руски и други войни съ Турция

Въ рамкитѣ на този нашъ етюдъ не влязъ подробно изложение за войнитѣ на Австрия и Русия съ Турция. Тукъ нашето намѣрение е да посочимъ само главнитѣ моменти въ тѣзи военни сблъсквания на Австрия и Русия съ Турция и да изтъкнемъ отраженията, които победитѣ на дветѣ велики сили сѣ взимали върху настроението и положението на българския народъ. Веднага трѣбва да се забележи, че нашиятъ народъ — както впрочемъ и сѣрбскиятъ — е възлагалъ, споредъ времето и обстоятелствата, голѣми надежди както на Австрия, така и на Русия, като се е надѣвалъ, че всѣка победоносна война ще докара едно подобрене на участъта и на положението на българската рая. Ето защо, въобщо казано, българскиятъ народъ е посрѣщалъ съ радостъ приближаването на австрийци или на руси къмъ българскитѣ земи, приготвялъ е свои чети, вѣоржжавалъ се е, доколкото е могълъ, помагалъ е и на австрийци, и на руси и съ посилното си участие въ тѣзи войни е чакалъ да получи ако не пълното си освобождение, поне известно подобрене. За голѣма жалость надеждитѣ на българския народъ почти никога не сѣ били оправдани, и Австрия, и Русия, като сѣ гледали преди всичко на своитѣ политически и териториялни интереси, никога не сѣ се съобразявали съ дадено обещание и съ очакванията на раята въ турскитѣ предѣли.

Австрия е водила войни съ Турция въ продължение на вѣкове и най-напредъ за да очисти своята територия отъ нашествието на турската енергия при Сюлеймана Великолѣпни. Както първото, тѣй сѣщо и второто обсаждане на Виена отъ страна на турцитѣ не имъ е принесло блѣскави сполуки. Въ време на обсадата, при която е игралъ голѣма роля Кара Мустафа при царуването на Мухамеда IV, австрийцитѣ и поляцитѣ подъ Янъ Собийески (1683), сѣ прогонили турцитѣ и последователно, въ продължение на години, сѣ имали, кога по-малки, кога по-голѣми, военни действия за отблъскване на турцитѣ отъ Австрия и Унгария къмъ югъ. Постепенно това очистване на австрийската територия е бивало свършенъ

фактъ, но не и окончателно смазване на турскитѣ сили и домогвания.

Нека се прибави тукъ, че българитѣ-католици, които сж имали за центъръ въ известно време Чипровецъ, самостоятелно и безъ огледъ на католичеството като пропаганда, а като български патриоти сж се мжели почти винаги да използватъ разположението на Виена и на седмиградския господарь Сигизмундъ Батори, както и на Полша, за да извикатъ военни действия въ полза на България, като сж обещавали винаги, че щомъ се появятъ тѣхнитѣ войски, българитѣ ще възстанатъ, ще имъ даватъ всѣкакви улеснения — храна, добитѣкъ и пр. — и ще имъ съдействуватъ въ акцията. И австрийскитъ императоръ, и трансилванскитъ князь Сигизмундъ Батори, и Полша въ разни обстоятелства сж правили по нѣщо, обещавали сж и сж предприемали военни походи съгласно съ готвилитѣ се за възстание българи, главно на католишкитѣ духовни началници въ страната. Тѣзи българи-католици сж били възпитанници на Римъ, учили главно въ славянската школа въ Флоретто и се отличавали съ своитѣ знания въ богословието и каноническото право. Нѣкои отъ тѣхъ сж били истински учени и дипломати.

Ще помена тукъ само нѣкои имена на подвижници българи-католици, които самоотвержено и безкористно сж вземали инициативата, ходили сж при разни дворове, старали се всѣкакъ да помогнатъ на българския народъ. На първо мѣсто тукъ трѣбва да поменемъ двама дубровничани търговци Павле Джорджичъ и Иванъ Мариничъ, а подиръ това бошняка Петъръ Солинатъ, отличниятъ проповѣдникъ и учителъ българина Иванъ Лиловъ, епископитѣ и архиепископи Илия Мариновъ, Петъръ Богдановъ и Петъръ Парчевичъ (1674), Филипъ Станиславовъ, авторъ на първата българска печатна книга „Абагаръ“, издадена въ Римъ на 1641 г. и др. Най-много е тичалъ по чужди дворове и съ ходатайство да се явятъ на помощ на България, Петъръ Парчевичъ, докторъ на богословието и каноническото право.

Тукъ му е мѣстото да поменемъ за дветѣ възстания, приготвени въ България, въ Търново и Чипровецъ, при прѣкото или косвеното участие на поменатитѣ българи, католишки духовници. Търновското възстание е било приготвено и е избухнало въ 1595 г. То е станало и съ участието на мѣстния владика Дионисия и много български първенци не само отъ Търново, но и отъ цѣла източна България. То си е избрало за царь единъ мнимъ потомѣкъ на Царь Шишмана, претендентъ за българска корона. Но и това възстание несполучи, както други нѣкои, понеже и то не е било подготвено достойно и не било спечелило за себе си съчувствието на народнитѣ маси, които оставали все така хладнокрѣвни зрители на своитѣ нещастия.

Не по-добра участъ е имало и съ голѣми усилия пригответо възстание въ Чипровецъ (1686), начело на което застанали двама българи Георги Пиячевичъ и Богданъ Мариновичъ. Тѣ били насърдени за своето дѣло отъ обстоятелството, че австрийскитѣ войски приближавали къмъ Бѣлградъ.

За по възможность окончателно изгонване на турцитѣ отъ тѣхнитѣ завоевани мѣста отсамъ Дунава и Савва, папата намислил единъ кръстоносенъ походъ. По негова инициатива билъ съставенъ единъ тѣй нареченъ Свещенъ съюзъ, въ който влязали Венеция, Австрия, Полша, а отпосле се присъединила и Русия. Резултатъ на тази коалиционна работа било едно голѣмо поражение, нанесено надъ турцитѣ и сключваното на Карловицкия миренъ договоръ, който билъ извънредно гибеленъ и съкрушителенъ за Турция. Въ този договоръ участвували освенъ поменатитѣ четири сили на Свещенния съюзъ още Франция и Англия. Споредъ този договоръ (1699) Австрия, която сключила съ турцитѣ миръ за 25 години, получила цѣло Маджарско (съ изключение на Темешварския Банатъ) и потвърждаване на спечеленитѣ въ по-предишнитѣ договори предимства; Венеция получила цѣла Морея и цѣла Турска Далмация (освенъ околноститѣ на Дубровникъ — Рагуза) и Портата се отказала отъ данѣка на островъ Занте; Полша взела Подолие и западна Украйна, а Русия, която сключила миръ въ 1700 г., а окончателно въ 1702, получила Азовъ, заедно съ околността му и добила право за свободно плаване по Черно море.

Българската рая и сега се увѣрила за лишенъ пжтъ, че борещитѣ се противъ Турция държави ни най-малко не били проникнати отъ истинско желание да освобождаватъ България или да помагатъ за подобрене у частята на българския народъ. И тукъ се проявили империялистичнитѣ стремѣжи на европейски сили, вземали участие въ Свещенния съюзъ, както въ самия Карловицки конгресъ. Ясно ставало, че надеждитѣ на раята сж съвършенно всуе и че тя трѣбвало да помисли какъ да си помогне по възможность сама. Въ всѣки случай поражението на турцитѣ и унизителния договоръ, подписанъ отъ тѣхъ въ Карловци, насърчилъ твърде много балканскитѣ християни и особено българската рая. Но този положителенъ резултатъ не е задоволявалъ българитѣ, които сега, както презъ течение на два вѣка още по-особено обърнали очи къмъ Русия, къмъ „дѣда Ивана“. Засилването на Русия въ време на Ивана Грозни (1530—1584), последвало още повече при Петра Велики (1672—1725) и при Екатерина Велика, (1729—1796), ставало известно и на балканскитѣ християни. Било е време, когато тѣ сж имали като култъ Русия, могщата тази държава, отъ която очаквали спасение и избавление всички християни на изтокъ, всички

балкански християни: и българи, и сърби, и гърци епироти и др. Тѣ се обрѣшали чрезъ разни свои делегации съ молби и ходатайства къмъ рускитѣ царе за своето избавление. Петъръ Велики се обрѣщаль нѣколко пѣти съ манифести къмъ поробенитѣ, окуражаваль ги и имъ обещаваль своята помощъ. Особно правѣль той това къмъ черногорцитѣ, които, впрочемъ, никога не сж признавали напълно непосредствена султанска власть надъ себе си.

Екатерина Велика съставила многошумния и прочутъ проектъ за възстановлението на византийската империя, на която за императоръ посочвала и готвѣла своя внукъ Константинъ. Характерно е тукъ да се поменатъ две обрѣщения отправени отъ сваления цариградски патриархъ въ 1688 г. къмъ рускитѣ царе, както и отъ сръбския патриархъ Арсений Черноевичъ, написани въ сжшия духъ. Първиятъ казва „всѣ-какви държави и власти на благочестивитѣ крале и православни князе, всички наедно възстанаха противъ антихриста (турчина), воюватъ срещу него по море и по суша, само вашето царство дреме... Всички благочестиви чакатъ светото ваше царство, и сърби и българи, молдовци и власи; дигнете се, дойдете да ни спасите“... Патриархъ Арсений Черноевичъ намираль участието на Русия необходимо за освобождението на балканскитѣ християни, „за да не предаде православнитѣ отъ бусурманската неволя въ друга пострашна неволя“... Следъ единъ голѣмъ успѣхъ на руситѣ при Азовъ, иерусалимскиятъ патриархъ Доситей една отъ най-изпъкналитѣ личности по него време (1696 г.) се обрѣща съ писмо къмъ Петра Велики... „Сега е най-удобно време... вземете Украйна, после искайте Молдава и Влашко, сжщо превземете Иерусалимъ и тогава сключвайте миръ... За васъ не е полезно ако турцитѣ останатъ да живѣятъ на северъ отъ Дунава, или въ Подолие, или въ Украйна, или ако оставите Иерусалимъ въ тѣхни рѣце. Това ще бжде лошъ миръ. Защото турцитѣ не сж тѣй враждебни къмъ никоя държава, както къмъ васъ. Ето вече 18 години се изминаха откакъ азъ писахъ писъмце отъ Одринъ до блаженной памяти вашя баша господарь царь Алексѣя Михайловича и му съветвахъ да напусне поляцитѣ, да усмири по-напредъ турцитѣ, защото тѣ непременно искатъ да дойдатъ до Днепъръ“.

Приведохъ горнитѣ редове, за да изтъкна голѣмитѣ надежди и упования, възлагани и на Русия, но несбждвани по една причина, както сж се изразявали отъ Русия: „Ние имаме преди всичко други задачи и цели, ние имаме най-напредъ да се отървемъ отъ султанската намѣса въ Кримъ и други мѣста на Южна Русия, съ други думи ние, имаме по-напредъ да завоеваемъ Кримъ и другитѣ черноморски крайбрѣжия и тогазъ ще видимъ какво трѣбва да се прави“.

VII.

Руско-турските войни въ края на 18 и първата половина на 19 столѣтие

Не може да се отрече известно влияние върху духовния животъ на балканскитѣ християни, следователно и на българитѣ, отъ страна на войнитѣ, които сж водили Австрия и Русия противъ турцитѣ. Неможе да се отрече това влияние за посетнешното възраждане на българската родина въ началото на 19 столѣтие. Необходимо е, обаче, да се подчертае още веднъжъ това, което се каза малко по-горе, а то е, че както Австрия, тъй и Русия въ манифеститѣ, съ които сж обявявали война на Високата Порта, винаги сж поменавали и подчертавали, че почватъ тази война главно за освобождение на християнската рая. Между това, тѣзи обещания сж оставали съвършено неизпълнени и всичкитѣ мирни договори, които сж се сключвали между воюващитѣ страни и Турция, сж се приключвали съ договорни условия, въ които и Австрия, и Русия, и другитѣ воюващи понѣкога държави, като тѣзи отъ Свещенния съюзъ, сж поздравявали своитѣ териториялни придобивки или пъкъ сж спечелвали известни правдини само за себе си, а не и за балканската рая. И което е характерно за случая, то е, че обикновено въ сключванитѣ договори, както напр. въ Карловицкия, Бѣлградския, Крагуевацкия, Свищовския, Яшкия, ни дума не става за нѣкаква християнска рая, за нейното освобождение или за подобрене на нейната участь.

Презъ 18 в. и първото десетилѣтие на 19 в. Русия води редица войни съ Турция. Тѣзи войни повечето пѣти сж били обявявани отъ страна на Турция и при тѣзи обявявания много пѣти сж се намѣсвали по единъ или по другъ начинъ и нѣкои чужди европейски държави: Прусия, Полша, Австрия, Холандия, Франция и др. Следъ Петра Велики, Екатерина Велика е, която е водила войни противъ Турция и която широко е използвала въ своитѣ манифести и обръщения къмъ балканскитѣ християни щедри обещания за свобода, за подобрене на живота, за помощи и пр. и пр. Балканскитѣ християни отъ своя страна не сж се отказвали никога, колчимъ е трѣбвало и колкото имъ стигала рѣка да дадатъ известна помощъ, разбира се въ хора и материални срѣдства, и по този начинъ тѣ сж принасяли винаги известни услуги на едно военно дѣло, смѣтано всѣкога отъ тѣхна страна за полезно и тѣмъ. Добре е било и това поне, че следъ завършване на военнитѣ действия балканскитѣ християни сж имали не толкозъ радостната утѣха да напускатъ своитѣ огнища и да се изселватъ въ Влашко, Маджарско, Бесарабия и др.

Презъ 18 ст. Екатерина Велика е водила съ Турция по-главно следнитѣ войни: една война 1770 г., 72,73, която се е за-

вършила съ прочутия миръ въ Кючуккайнарджикъ (1774), (село въ Добруджа) смѣтанъ за голѣма победа на Русия и за голѣмо поражение на турската сила и обаяние. Съ този Кючуккайнарджикски миръ Русия си извоюва правото да бжде единствена покровителка на източнитѣ православни християни и да борави по свое усмотрение, тъй да се каже, съ ключа на Иерусалимъ, — въпросъ много пжти повдиганъ, за да се удовлетвори една честолюбива мисль на Русия и като външенъ белегъ на нейното надвластие въ близкия Изтокъ между другитѣ западно-християнски държави. Тази победа на Русия извика известно незадоволство, даже въ Австрия, която гледаше на Русия отъ една страна като на естествена съюзница въ войнитѣ си противъ турцитѣ, но отъ друга, която се все пакъ страхуваше отъ надмощието и силното влияние на Петербургъ въ работитѣ на Изтока и по-особно на Балканския полуостровъ Нито Франция, нито Англия, нито Холандия, нито Прусия бѣха доволни отъ завършека на тази война на Екатерина Велика съ Падишаха.

Въ Стамбулския диванъ знаеха много добре за тѣзи настрояния и разположения къмъ Русия. Ето защо тамъ, като продължиха непрекъснато да дирятъ възможность да си повърнатъ известна върховна власть въ севернитѣ крайбрежия на Черно море, особно въ Кримъ, Кавказъ и Грузия, дирѣха поводъ за нова война съ Русия. И таквазъ война се почна въ 1778 г. Въ време на тази война пострада турската флота и турцитѣ се принудиха да подирятъ миръ, каквѣто впрочемъ и сама Екатерина желаела. Ето защо и посрѣдничеството на Франция и Прусия било прието отъ нея и новъ миренъ договоръ билъ сключенъ въ Айналъ-Кавакъ (1779), който се явява, като продължение на Кючуккайнарджикския миръ. Втората война на Екатерина Велика съ Турция (1787) е била предизвикана между друго отъ фанатическия походъ на единъ татарски ханъ — Мансаръ, който е искалъ да спечели почва за премахване намѣсата на Русия въ Кримъ. Екатерина Велика имала въ това сжщо време нѣколко домогвания, отнасящи се до владенията въ Кримъ, Кубанската областъ, Кавказъ и Грузия. Та и самото турско правителство не е било доволно отъ заетото силно положение на московеца. То е намѣрило поводъ въ това, че е искало отъ руския посолъ въ Цариградъ Русия да се откаже отъ своитѣ формулирани искания и понеже този посолъ не билъ готовъ да направи това, по заповедъ на султана той билъ арестуванъ, както по-напредъ е билъ арестуванъ Обресковъ. Този пжтъ, обаче, рускиятъ посолъ билъ третиранъ много по-добре. И Турция следъ това пакъ първа обявила война на Русия въ 1787 г. По случай на тази нова Източна война на Екатерина Велика, изпъкналь нейниятъ проектъ за Византийската империя, която тя бълнувала да основе върху

развалинитѣ на Турция, като настани на тѣй основания отъ нея византийски престолъ своя внукъ Константина, това впрочемъ, което е блазило елинизма и за което той употребявалъ всѣкакви усилия, та дано се достигне тази негова мегали-идея (велика идея). Нѣма съмнение, че познатиятъ този проектъ за Византийска империя никакъ не е радвалъ християнската балканска рая. Напротивъ, той е внасялъ въ народната съвестъ едно известно огорчение и ето защо, ако въ тази война балканци християни и да взеха нѣкакво участие въ помощъ на Русия, това е било или отъ немай-къде или отъ недостатъчно запознаване съ истинския проектъ на Екатерина Велика.

Сжщевременно съ тази война на Екатерина, Иосифъ II австрийски обявява и той на турцитѣ война, която се свършва съ победа надъ турскитѣ войски и съ миръ въ Свищовъ (1791). Войната съ Екатерина се завършва съ примирие въ Галацъ и съ миръ въ Яшъ (1792) и то безъ да се достигнатъ нѣкои особно важни резултати въ полза на руската императрица, която ще се е убедила сега за фантастичността на своя византийски проектъ.

Все пакъ християнската рая въ балканитѣ и при тѣзи отношения на Австрия и Русия и уреждане на мирнитѣ имъ договори, е почерпила за себе си една поука: да не очаква много отъ чужда помощъ, колкото и да е била бълнувана тя, колкото и да е била тя лелеяна презъ цѣли вѣкове. Въ главитѣ на здравомислящи и въ бистритѣ умове на много балканци захващатъ все повече и повече да пушатъ дълбоки корени мислитѣ за подготвяне вътрешни самостоятелни освободителни движения, каквито сж били възможни да се почнатъ въ Сърбия и по-късно въ Гърция.

Нека тукъ веднага отговоримъ защо именно и въ България не е могло да се прояви едно таквозъ освободително революционно движение, каквото е било извършено въ Сърбия (1804— 1815) и въ Гърция (1821).

За да не влазяме въ голѣми подробности по този въпросъ, доста е тукъ да кажемъ, че България е имала много по-голѣма нужда отъ едно сполучливо освободително революционно движение, но тя не е могла да направи това: 1. защото нейното географско положение не е било тѣй сгодно, както това на сърбитѣ, имащи отъ една страна австрийската граница и съчувствията на австрийскитѣ сърби, отъ друга — планинскитѣ джбрави на Шумадия; 2. България е била винаги пжтъ на турскитѣ войски къмъ Дунава, къмъ Савва, а въ сжщото време турцитѣ своевременно сж осигурили своитѣ български крайнини съ голѣми маси преселници, както сж били тѣзи въ Делиормана; 3. България се е намирала най-близко до столицата на империята и, след., подъ действите-

лень надзоръ, който е давалъ възможностъ за бързо потушаване на всѣко освободително движение.

При все това, не може да се каже, че 19 в. е билъ яловъ откъмъ революционни малки и голѣми приготовления въ България. Опити за възстания сж ставали нееднократно. Това обаче, което характеризира българския духъ по това време, то е, че неговитѣ будители сж използвали разни условия въ вътрешния си и външенъ животъ, като сж се заложили сериозно за умственото, духовното и културното възраждане на народа.

VIII.

Гюлханскиятъ Хаттишерифъ и Хаттихумаюна на Абдулъ Меджид

Решителна роля въ българското събуждане и възраждане изигра и султанскиятъ Хаттишерифъ отъ 1839 година, 3 ноемврий, прочетенъ въ Гюлхането, предъ представители на дипломатическото тѣло, шейхове, имами, патриарси, началници на вѣрскитѣ общини, първенци отъ еснафитѣ. Чрезъ този голѣмъ актъ, имащъ характеръ на една конституция, султанъ Абдулъ Меджидъ възгласяваше равенство за всички поданници, обещаваше благоденствие и еднакво покровителство на всички вѣри и народности и подчертаваше, че се почва ерата на нови закони — Танзиметъ. Този Танзиматъ щѣше да има за цель: 1. да обезпечи на всички поданници съвършенна безопасностъ за тѣхния животъ, честь и имотъ; 2. да се разпредѣлятъ правилно и еднакво данѣцитѣ; 3. да се извършва набора на войницитѣ по единъ правиленъ начинъ; 4. да се подобри правосъдното дѣло. Въ Хаттишерифа се подчертаваше, че безъ закони въ държавата не може да има нито сила, нито богатство, нито благоденствие и спокойствие. Безъ закони и надлежно разрешение, никой не може да се осжди; честъта на всѣкиго е неприкосновена; имотътъ по най-свободенъ начинъ се разполага отъ стопанина и неговитѣ наследници; всички тѣзи привилегии се даватъ еднакво на всички поданници, безъ разлика на вѣроизповѣдание и народностъ, каквито изисква, казва Хаттишерифътъ, нашиятъ Свещенъ законъ.

Хаттишерифътъ бѣше изпроводенъ по градове и села въ цѣлата Империя, за да бѣде четенъ и разбранъ отъ всички и изпълняванъ отъ всички. За насъ, обаче, е важно да знаемъ, какво бѣше отражението и влиянието на този Хаттишерифъ върху току-що събуждащия се български народъ. Преди всичко, трѣбва да подчертаемъ, че Гюлханскиятъ Хаттишерифъ бѣше преведенъ на български много бърже, още сжщата година, и издаденъ въ Букурещъ отъ „любородни“

българи, за да се раздава въ даръ. Хаттишерифътъ е напечатанъ въ типографията на Петра Поповичъ въ 1839 г. на 9 страници; той билъ напечатанъ и на таблици, за да може да се окачва по кафенета и обществени мѣста — метохи, еснафски лонджи, черковни настоятелства и др. и така доколкото се може повече, да се популяризира неговото съдържание.

Този фактъ — печатането Хаттишерифа въ Букурещъ — е характеренъ въ смисълъ, че свободнитѣ българи сж разбрали много ясно значението му за народното правосъзнание и възраждане.

Въ Цариградъ още нѣмаше български вестникъ; той се появява по-късно (1848). Обаче Хаттишерифътъ въ български преводъ вече е достояние и въ ржцетѣ на български първенци, стареи, еснафи, учители, духовни лица и съ него въ ржка тѣ издигатъ гласъ и защищаватъ своитѣ права за равенство и предъ свѣтски и предъ духовни деспоти. Апостолитѣ на българското възраждане се насърдчиха, послужиха си съ Гюлханския Хаттишерифъ като съ платформа и напомняхя високо, че самъ Султанътъ подъ клетва е издалъ този актъ, че българскиятъ народъ е вече равноправенъ и съ турци и съ гърци, че той има право на своя независима иерархия, на своя отдѣлна черква, че никой не може да му запрещава да се учи на своя езикъ, да се моли Богу на него.

Въ Цариградъ българи: търговци, занаятчии и еснафлии, се осмѣляватъ явно да заявяватъ своитѣ права, да се оплакватъ не само отъ произволитѣ на гръцкитѣ владици, но и отъ беззаконията на нѣкои турски властници. Въ 1845 год. Иларионъ Макариополски и Неофитъ Хилендарски Бозвели, снабдени съ пълномощия отъ находящитѣ се въ Цариградъ еснафи, написали махзаръ, т. е. мемоаръ или изложение за исканията на българитѣ и го поднесли на компетентни държавни власти. Въ това изложение се разглежда: 1. Отъ где произлазя патриаршеския дългъ, кому и защо сж дадени паритѣ; 2. Иска се да се каже коя епархия колко дължи; 3. Искатъ се български владици за българскитѣ епархии; 4. На владицитѣ да се плаща опредѣлена плата и за требитѣ да се знае що се дължи; 5. Въ Синода на патриархията да има българи — владици; 6. Своитѣ владици българскиятъ народъ да си избира самичкъ въ епархиитѣ си; 7. и най-важно, въ Цариградъ да се назначатъ четирма чисти българи за представители на българския народъ, които да представятъ на Високата Порта нуждитѣ и жалбитѣ на народа, безъ посрѣдничеството на гърцитѣ.

При това, двамата представители настояватъ да се отдѣли българския народъ отъ гръцкия, да се сдобиятъ българитѣ въ Цариградъ съ своя черква, да имъ се даде право да издаватъ свой вестникъ, който да служи за защита на

правата имъ и за посрѣдникъ между народъ и правителство! Всѣка епархия да прати и да си има представителъ въ Цариградъ.

За насъ, въ днешно време, това сж твърде естествени и малки, дребни искания, но за онова време тѣ се смѣтаха за грамѣдни, и страшно смутиха Патриархията: тя настоя предъ Високата Порта да се пратятъ на заточение въ Света Гора двамата борци — Иларионъ и Неофитъ Бозвели. Последниятъ загина тамъ въ затворъ и окови (1848).

И външни събития и влияния силно помогнаха за събуждането, за правосъзнанието и за възраждането на българския народъ. Борбитъ на сърбитъ за политическа свобода имаха горещитѣ съчувствия на българитѣ, които дадоха своето съдействие за целъта (1804—1815 г.). Завѣрата за освобождението на гърцитѣ (1821—1827 г.) сжщо така събуди, раздруса чувствата и копнежитѣ на българския народъ за политическа свобода. Гръцката завѣра бѣше не само популярна въ цѣла България, но българскиятъ народъ даде за нея голѣми жертви. Той не се съмняваше, че руско-турската война отъ 1829, която дойде да осигури свободата и независимостъта на Сърбия, сжщо и на Гърция, че тази война ще го огрѣе и него, но това не можа да стане. Българскиятъ народъ не само, че не бѣше зарадванъ отъ тѣзи освободителни движения и отъ тая руско-турска война, но той бѣше озлочестенъ и даде голѣми жертви, а следъ войната голѣмъ брой бѣжанци и преселници, заплашени за своитѣ честь, животъ и имотъ, намѣриха спасение въ емиграция, както това ставаше и следъ по-предишни руско-турски войни. На участници въ руско-турската война отъ 1829 г., както и на други българи-първенци бѣше казано, че тѣмъ остава да почакаатъ: следующата руско-турска война ще бжде за освобождението на България. Тази следующа война бѣше Кримската — 1853—55 г. Но тя се свърши злочесто за Русия, отъ която се отне даже онуй право, що бѣше спечелено съ Кючуккайнарджикския миръ презъ 1774 г. — право да покровителствува православнитѣ християни въ Турция, право, разширено съ договора въ Юнкяръ-Скелеси 1833 г. Съединенитѣ флоти на Франция, Англия и Сардиния (Италия), станали съюзници на Турция противъ Русия, победиха. И следъ този злополученъ край на Кримската война, презъ мартъ 1856 г., когато заседаваше въ Парижъ конференцията на победителитѣ, султанъ Абдулъ Меджидъ издаде и обнародва новъ Хаттихумаюнъ (18 февр. 1856 г.), който идѣше все тѣй тържествено да потвърди и разшири правата, дадени чрезъ Гюлханския Хаттишерифъ.

Това бѣше нова конституционна хартия, която обещаваше равноправие, свобода, зачитане на честь, имотъ и животъ на всички поданници на султана; злоупотрѣбленията се

заплашваха съ наказания, създаваха се сждилища, редовни за всички, и съвети, въ които имаше да взематъ участие и немюсюлмани, избрани безъ разлика на народностъ и вѣра; изтъкваше се уреждането на държавенъ бюджетъ, на банки и други кредитни учреждения; запретяваха се всѣкакви безъ сждъ наказания, допускаше се, въпреки старото шерийско право, отварянето и поправянето на черкви и пр. и пр.

Българското население посрещна не безразлично Хаттихумаюна. То наистина бѣше доста изневѣрено отъ турскитѣ хубави обещания и реформи, на които изпълнението на дѣло се отлагаше и отлагаше. То, обаче, използва новия голѣмъ държавенъ актъ, за да засили още повече своитѣ справедливи домогвания за народно-черковни права, за отдѣляне отъ Цариградската патриархия, за учредяване на своя независима духовна иерархия и въобще за подобряване своята участь.

Хаттихумаюнтѣ отъ 1856 г. се преведе на български и обнародва въ тогавашния български „Цариградски вестникъ“. Той се напечата по български въ хиляди екземпляри и се разпроводи по градове и села. Той се тълкуваше като една истинска конституционна хартия — каквато бѣше формално — за равноправие по всички линии и сега съ нея се засилваше домогването за разрешение на българо-грѣцката разпря. И така, на първо мѣсто, въ Цариградъ се засили българското представителство отъ разни краища на отечеството. Не бѣше се върналъ отъ Парижъ великиятъ везиръ Али-паша, а цариградскитѣ българи подадоха като се позоваваха и на този Хаттихумаюнъ, на замѣстника му Кабржлж-паша заявление за премахване досегашнитѣ неправди, що търпи българскитѣ народъ. Тѣ искаха своя, отдѣлна черква.

Положението, обаче, не се измѣняше чувствително и следъ този султански Хаттихумаюнъ. Наистина, единъ български владика вече служеше въ черквицата на Фенеръ-Балатъ. Основа се българска община, приеха се въ Медицинското и други турски училища въ Цариградъ българчета като студенти, въ Държавния съветъ и въ Съвета на народното просвѣщение се приеха и нѣкои българи. Въ Дунавския вилаетъ (придунавска България) Митхадъ паша допусна нѣкои българи на служба и въ съветитѣ, основа се в. „Дунавъ“, който се издаваше на два езика: турски и български, и въ който се печатаха всички турски нови закони и разпоредби на турското правителство; основаха се Земледѣлски каси, за да се помогне на земледѣлското население. Обърна се известно внимание на пштища и съобщения.

Положението, обаче, не ставаше никакъ по-радостно, както въ областта на духовната свобода и черковния въпросъ, така

сжщо и въ ведомствата на административнитѣ власти, гдето злоупотрѣбленията и насилията не липсваха. Борцитѣ и водачитѣ на българския народъ въ Цариградъ удвоиха старания и действия, за да се отстранятъ изъ България грѣцкигѣ владыци и да се спечели правото за една свободна, независима народна иерархия.

IX.

Хайдутѣ, бунтовници и хайдушки дружини

Самата дума хайдутинъ не е нито българска, нито турска. Нѣкои мислятъ, че тя е заета отъ турския езикъ. Това не е вѣрно. Думата е маджарска. Въ Маджарско хайдутѣ се нарекли онѣзи пришелци изъ разни завоевани отъ турцитѣ мѣста, които се въоръжавали противъ поробителитѣ, бѣгали по горитѣ и преминавали тамъ. По-късно хайдутѣ сж били наричани леко въоръжени маджарски войници. Последнитѣ съставяли пѣхотна милиция, която можель да наема всѣки състоятеленъ землевладѣлецъ за своя отбрана. Въ Маджарско известно време (началото на XVII вѣкъ) тѣзи преселници хайдутѣ получили земя и привилегии. И до най-ново време тѣ се ползували отъ тия привилегии, безъ да бждатъ освобождавани отъ данъци. Колониитѣ на хайдутитѣ, които въ XVII в. загубили своето военно значение, съставили автономенъ *хайдутовъ окржгъ*, заемащъ едно пространство отъ 966 кв. клм. съ 62.914 души (до 1869). Въ 1876 г. гоzi окржгъ влѣзълъ въ комитата (область) *Хайду*. При Стефана Батория названието хайдуки взела маджарската пѣхота, станала позната и въ Полша. По-късно хайдутѣ се наричали сждебнитѣ служители и други прислужници.

У насъ, въ България, хайдутитѣ, като особенъ институтъ, изглежда да сж рожба на мѣстни турско-български отношения. Названието хайдутинъ, наистина е маджарско, но то се е давало на онѣзи смѣли, юначни, решителни и готови за саможертва юнаци, които, по разни причини, отивали въ балкана и отъ тамъ нападали на османскитѣ притѣснители. Истинскитѣ хайдутѣ, за които е дума тукъ, не трѣбва да се смѣсватъ съ обикновенитѣ разбойници и крадци, които се презиратъ отъ първитѣ, като ги наричатъ „кокошари“.

Истинскитѣ хайдутѣ имали цѣла организация. Всѣки отъ тѣхъ е ималъ своя причина, за да забѣгне въ балкана и да влѣзе въ състава на хайдушката дружина или чета. На едного турци убили бащата или братята за нищо и никъво; на друго — оскърбили сестрата или майката; на трети — направили други нѣкакви пакости; четвърти не могълъ да търпи, като е гледалъ въ селото си или въ паланката нѣкой ага, че прави золуми (насилия) надъ българската рая, било при събирането на данъци, било при изкарването на жите-

литѣ да вършатъ всевъзможни ангарии (тегоби) или пъкъ като сж отнемали частъ отъ стадото имъ или цѣлото стадо за войнишки нужди.

Така съставена нѣкоя чета отъ трима до 30 и повече души, била истинска „сговорна дружина“. Хайдутитѣ въ тази дружина се клели, че нѣма да се дѣлятъ единъ отъ други, че тѣ ще мстятъ само на притѣснителни, на золумджии, на лошави хора и понѣкога на българи, припознати като „изедници“ или злоупотрѣбителни съ власть и като турски подлизурки.

Дружината се съставяла, обикновено, около Гергьовденъ, когато нейнитѣ членове-хайдутни, по предварително съгласие, излазяли изъ своитѣ скривалища и се събирали въ уреченъ день и въ уречено мѣсто. Цѣло лѣто до късна есенъ, когато времето позволявало, тѣ обикаляли презъ разни мѣста на Балкана, Срѣдня гора, Родопи, Странджа, Пиринъ, Рила и пр. и пр. А като настѣпяла зимата, тѣ се раздѣляли. И за туй пѣсенъта е много характерна:

Пустата Стара-планина
Зиме и лѣте все пълна —
Зиме е пълна с'овчари,
лѣте е пълна съ хайдутни

Всички отивали нѣкъде у приятели, у познайници (ятаци), дето знаели, че могатъ безбедно да прекаратъ цѣлата зима, безъ да бждатъ предадени.

Презъ лѣтото въ разнитѣ мѣста на Балкана, тѣ се обзавеждали по начинъ такъвъ, щото да могатъ да иматъ постоянно, споредъ възможноститѣ, храна, която тѣ на всѣка цена дирѣли и намѣрвали. Намѣрването на храна е била първата и най-голѣма грижа на хайдушката чета или дружина. Трѣбва да се каже тукъ, че не е имало кошара или каква и да било кжшла, овчарска въ балкана, стопанинътъ на които да е отказвалъ да дава храна на идвалитѣ при тѣхъ или на преминавалитѣ край тѣхъ хайдутни. Понѣкога за тѣхъ специално приготвяли цѣли пещи съ хлѣбъ, давали имъ сирене въ богати количества, давали имъ шилета и овни за клане и печене и пр.

Много пжти, обаче, дружината или отдѣлнитѣ хайдутни се намѣрвали въ страшни лишения и гладували по цѣли дни, доде да налетятъ на нѣкоя възможность да се сдобиятъ съ хлѣбъ и каква-годе друга храна. Много пжти дружината е пращала по единъ или по двама предрешени като просеци, хайдутни, които отивали, въ село или въ града и намѣрвали възможность да доставятъ необходимия хлѣбъ за другаритѣ си.

Дружината е имала винаги парични срѣдства, съ които е разполагала главно за своитѣ нужди. Тѣзи пари били доставяни отъ хващането и ограбването на богати аги, познати

по своите насилия. Понѣкога тѣ хващали такъвъ и определяли колко трѣбва да имъ се донесе на известно мѣсто, за да го пустнатъ.

Хайдутитѣ считали за голѣмъ срамъ да нападатъ на невинни и безоръжни хора, или да се отнасятъ неприлично съ жени или девойки. Хайдутинѣ, който се е провинявалъ въ подобни престѣпления противъ хайдушкия обичаенъ законъ, билъ изключванъ отъ дружината и натирванъ — да върви кждето ще.

Народътъ е гледалъ на хайдутитѣ, като на юнаци съ задачи родолюбиви, хуманни, освободителни, съ една речъ — бунтовнишки. Хайдутинѣ и бунтовникъ сж думи синонимни, и ето защо народътъ възпѣва хайдутитѣ въ голѣмъ брой пѣсни, които сж познати по седѣнки, глаки, белѣнки и пр. и пр.

Добри синове, добри братя, преданни на своята челядь, много пжти добри съпрузи, хайдутитѣ, обаче, веднажъ откъснали се отъ своя домъ, веднажъ посветили се на своята задача, не мислили за домъ и имотъ, не сж мислили за баща, за майка, за сестри, за братя. Ето защо се срѣщатъ въ пѣснитѣ заявления на хайдутина, че „майка му е Стара-планина, баща му е „сабя френгия“ и че негови деца сж „дробни фищеци, сестри му сж чифте паласки, булка му е дългата пушка“ и пр. (вж. Л. Каравеловъ. „Нар. пѣсни“ № 10)

Юначеството на хайдутитѣ особно се подчертава въ народнитѣ пѣсни. Тѣй напр. въ пѣсенята „Отъ долу идатъ сеймени“ ние виждаме какъ самитѣ турски служащи сж ценили храбростъта, неустрашимостъта и саможертвата. Сейменитѣ носили глава хайдушка и, когато навлѣзли въ селото, никой си глава не позналъ, обаче излѣзла една бабичка „тя си главата познала“, „викнала баба да плаче, да плаче и да нарежда“. Като викала „Стоене, синко Стоене, туй ли е майка мислила, като е тебе хранила“. Сейменитѣ, обаче, успокояватъ бабичката, като ѝ казватъ: „Я мълчи, бабо, не плачи, юнакъ си сина хранила. Дорде сина ти хванахме петдесетина паднахме, дорде му глава земахме — други петдесетъ умрѣха“.

Въ пѣсенята „Вълко, Вълко, Вълко башъ байрактаръ“ се срѣщатъ следнитѣ думи: когато дружината моли Вълка да свива байракъ, дъждъ да го не вали, той имъ отговаря: „Некъ го вали, огънь да го гори, че ний бѣхме деветмина братя, осмината подъ байракъ измрѣха, добѣръ Господъ и заради мене“. И додето издума тѣзи думи, „гръмва пушка изъ гора зелена и удара Вълка въ клето сърдце“, викналъ Вълко на дружина казалъ: занесете ме на пжтъ на кръстопжтъ „на крака ми байракъ забодете, о байрака коня ми вържете, конь да плаче мене да оплаче. Че ний бѣхме деветмина братя и деветѣхъ подъ байракъ измрѣхме“ (вж. Любенъ Каравеловъ, съчине-

ния, „Народни пѣсни“ № 2). Тѣй както е приведена тая пѣсень отъ мене, е единъ вариантъ.

Отъ хайдутитѣ, които сж познати и които сж възпѣвани по-особно, добре е да поменемъ тукъ, освенъ Вълко башъ байрактаръ, Страхилъ страшенъ войвода, който се е отличилъ въ единъ героиченъ подвигъ, като слѣзълъ отъ върхъ отъ планината, по съветитѣ на своя другарь Ахмаджата, предрешилъ се като просекъ, запасалъ си подъ просешкото рухо сабята и, когато минала потерята съ своя шефъ и му дали, като на просекъ по една пара, а шефътъ петъ пари, той извадилъ сабя френгия и ги погубилъ.

Въ хайдушкитѣ чети участвували понѣкога и девойки. Повечето пжти тѣ сж били предрешени и никои не ги знаялъ, че сж жени. Много пжти тѣ сж били избирани за войводи, което войводство тѣ сж упражнявали съ голѣма вещина, героизъмъ, тактъ и сж се отличавали, колкото и другитѣ юначи-войводи. Една отъ подобнитѣ хайдуткини, като войвода е била Сирма войвода, възпѣвана надлъжъ и наширь по цѣла България въ народнитѣ пѣсни. Много пжти и понѣкога въ състезанието: кой да бжде войвода, когато е трѣбвало да се мѣри въ нишанъ, за да се види кой ще улучи, за да вземе туй първенство, жени участвуващи сж печелили конкурса и сж ставали войводи.

Хайдутитѣ се отличавали съ голѣма почтенность, скромность и набожность. Българскитѣ хайдуты не сж носили разкошни одеяния, каквито, споредъ разкази и описания, сж носили сръбскитѣ *айдуци*, на които чепкенитѣ сж били шити съ сърма, съ злато и коприна, фесоветѣ имъ сж имали пискюли — дълги, които се разтиляли по раменетѣ имъ.

И сръбското освободително движение е почнато отъ хайдуты и хайдушки дружини, начело на които е застаналъ самъ Кара-Георги. Нашиятъ хайдутъ Велко е билъ въ голѣма полза и услуга на Кара-Георги. Юначеството на хайдутъ Велко е отбелязано и подчертано въ наши, както и въ сръбски народни пѣсни. За това юначество свидетелствуватъ и нѣкои лѣтописни бележки. Въ една народна пѣсень, като се описва смъртъта на Кара-Мустафа, изрично се подчертава, че — запитанъ на смъртния си часъ: кой ще яха неговия храненъ конь, кой ще носи неговата сабя френгия и кой ще носи неговата пушка бойлия? — Кара-Мустафа отговаря, че всичко това той го оставя въ наследство на хайдутъ Велко, „оти — казва той — Велко е болѣе юнакъ отъ мене“.

Набожностьта на нашитѣ хайдуты е изтъкната въ нѣколко отъ народнитѣ пѣсни. Отъ тѣхъ се види, че хайдушкитѣ чети проваждали или сами занасяли паричнитѣ помощи въ черкви и манастири. Нѣщо повече. Нѣкои хайдуты, следъ хайдутството си, сж отивали въ манастирь, ставали сж монаси и се молѣли Богу да имъ прости тежкитѣ грѣхове,

каквито тѣ сж правила съ поробителитѣ. Имало е случаи, когато хайдутинъ не само става монахъ, но и на свои срѣдства основава манастиръ, на който се прогласява за игуменъ. Типиченъ е случаятъ съ дѣдо Йосифъ Соколски, който по-сетне бѣше прогласенъ отъ папата за патриархъ на униятитѣ българи. Йосифъ Соколски, който е правилъ хайдутлукъ, следъ подвизитѣ си е основалъ манастиръ, който носилъ неговото име — Йосифъ Соколски.

Характерно е, че споредъ народнитѣ пѣсни на нѣкои уловени хайдутини сж предлагали да приематъ исляма, за да спасятъ главитѣ си. Тѣ, обаче, съ презрение сж отхвърляли тази нечестива мисль и сж оставали вѣрни на своята вѣра и сж давали по този начинъ главата си, безъ да трепне окото имъ.

Въ Македония хайдутитѣ сж носили название „харамии“ — една дума, която е много разпространена, редомъ съ хайдутинъ. Харамия вѣроятно произлиза отъ думата харамъ, която ще каже дадено или взето на сила, не съ добромъ, а съ проклетия. Харамъ е антитеза на халалъ. Въ южна Македония, въ сѣдство съ нѣкои грѣцки мѣстности, хайдутитѣ носятъ грѣцкото название клефти, клефтисъ. Около клефтитѣ сж прибѣгвали и нѣкои наши хайдутини, воеводи и др., които предварително сж били записани въ голѣмото онова сдружение — етници етерия (народно сдружение), цельта на което е била да се освободятъ елинитѣ отъ османското владичество. Клефтитѣ сж възпѣвани въ грѣцки пѣсни, както нашитѣ хайдутини въ българскитѣ. И тѣ сж имали войвода и тѣ сж имали байрактаръ и тѣ сж нападали турскитѣ притѣснителни и сж вършили дѣла, които ги правятъ да се славятъ като бунтовници. Клефтитѣ, както впрочемъ и много български хайдутини, сж взели участие въ грѣцката завѣра (1821—1827), — вж. за това моята статия въ „Наученъ прегледъ“ г. II (1930) подъ заглавие „Освобождението на Еллада (По случай 100-годишнината отъ признаване на грѣцката независимостъ — 1830—1831)“.

Впрочемъ български хайдутини сж вземали участие и въ първоначалното движение на грѣцкитѣ етеристи въ Молдова, когато тѣ сж били ръководени отъ Александра Ипсиланти, бивши генералъ на руска служба. За тѣзи и други бесарабски хайдутини разправа и Пушкинъ, въ своитѣ белжки и въ своята всепозната повесть „Кърджали“.

Отношенията на роднинитѣ — родители, братя и сестри къмъ хайдутитѣ, сж били проникнати отъ извънредно голѣма преданность и нѣжност. Тѣ не сж забравяли своя синъ, братъ, който е отишълъ въ Балкана, като юнакъ да защитава честь, имотъ и животъ на своитѣ. Тѣ го смѣтали за исгински герой и светецъ и били готови заради него да пожертвуватъ всичко, което иматъ „мило и драго“. Въ „Бъл-

гарски народни пѣсни отъ Македония“, събралъ Панчо Михайловъ, се срѣщатъ нѣколко много характерни пѣсни по този предметъ. Таквизъ сж пѣснитѣ на стр. 239—240, 272, 142 и др. Отъ тѣхъ се вижда най-ярко проявата на преданостъ на близкитѣ роднини и родителитѣ на хайдутина, особено, когато той се намѣрва въ опасностъ. Отъ тѣзи пѣсни личи, че тѣ никога не сж се съгласявали да издадатъ своя юнакъ — роднина, че тѣ сж изпращали лекари да го гледатъ, когато е бивалъ раненъ, съ рискъ да пострадатъ и пр. Колкото за самитѣ хайдути и за тѣхнитѣ отношения къмъ домашни, родители, братя и сестри, трѣбва да се каже, че предъ дружината си тѣ никога не сж давали да се разбере тѣхната преданностъ, любовъ и нѣжностъ къмъ своитѣ, защото дружината би счела това за слабостъ. Ето защо, както се каза по-горе въ една пѣсенъ — майката на хайдутинтъ е Стара-планина, баща му е сабя френгия, деца му сж дребни фишеци, сестри му сж чифте паласки, булка му е дългата пушка.

Х.

Хайдушки войводи за себе си и за деятелността на истинскитѣ хайдути.

Има едно съчинение, посветено на хайдутитѣ, на хайдушкия животъ въобще и особно на подвизитѣ на самия авторъ на това съчинение. Думата ми е за дѣлото на воеводата Панайотъ Хитовъ, родомъ отъ Сливенъ, което носи насловъ „Моето пѣтуване по Стара-планина и животописанието на нѣкои български стари и нови войводи“. Книгата е прегледана и издадена въ Букурещъ (1872) подъ редакцията на Любена Каравеловъ.

Панайотъ Хитовъ е типъ на хайдушки войвода. Той е роденъ въ Сливенъ на 1830 г. и е умрѣлъ въ 1918 г. Първоначално той е служилъ въ легиитѣ на Раковски въ Бѣлградъ, гдето се е отличилъ съ своето безстрашие и юначество. Въ Балкана той е живѣлъ години и е пребродилъ всички кѣтове на Стара-планина, Срѣдня гора, Странджа и пр. Както разказва самъ въ своето „Пѣтувание“, Хитовъ е добилъ воеводството по изборъ отъ дружината си, когато въ една жестока битка съ турска потеря е загиналъ воеводата Георги. Това е станало по пѣтя, който води отъ Беброво за Сливенъ. Когато Панайотъ войвода поканилъ дружината си да останатъ да презимуватъ въ Стара-планина, нѣкои възразявали и искали да отидатъ и да прекаратъ зимата въ Влашко. Но той ги смърмалъ, като имъ казалъ, че това не бива да става, тъй като Стара-планина е наша майка и „старопланинскитѣ българи сж голѣми родолюбци“. Дружината се съгласила. Хитовъ описва селата по р. Тунджа въ околноститѣ на Ям-

болъ, отъ които се възхищава, както по мѣстоположението имъ, така по живописността имъ. Съ дружината си той се спрѣлъ въ мѣстността Рамадана около село Седларово. Въ тази дружина, състояща се отъ 10-12 души билъ и съгражданина на Панайота, познатиятъ отпосле славенъ юнакъ хаджи Димитъръ Николовъ отъ Сливенъ (р. 1837), загиналъ на Бузлуджа (1868). Панайотъ завелъ другаритѣ си въ една турска кжшла, дето добили храна, сирене, хлѣбъ и три крави. Тоза било около Коледа. Та именно по този начинъ се добивала храната на хайдутитѣ, когато е било това възможно. Панайотъ хвали българитѣ отъ с. Калояново, гдето ималъ много приятели (ятаци—укриватели), които ги посрѣщали и изпращали и прикривали въ нужда.

Панайотъ привежда нѣколко примѣри, отъ които се вижда какъ селяни, овчари, му предлагали да му дадатъ всичко даромъ и не приемали паритѣ, които той имъ предлагалъ за отстѣпенитѣ предмети (храни). Единъ овчаръ му казалъ: защо искате да ни плащате? Тѣзи пари трѣбватъ на васъ повече, отколкото на насъ. И Панайотъ се възхищава отъ туй дружелюбно отнасяне на селянитѣ къмъ хайдутитѣ на югъ отъ Балкана. Той нарича своята дружина „отбрана“, като „Заарска загария“.

Въ своето „Пѣтувание“ Пан. Хитовъ разказва още за нѣколко разправи, които дружината му е имала съ татари (около Стрѣлча) и съ други турци, които правѣли золуми на населението. Нѣкои отъ тѣхъ сж станали жертва на хайдушкото отмѣстяване. Въ една „среща“ съ българи, които пѣвели турски пѣсни и били облѣчени по турски, дружината на Хитова, безъ да подозира, че тѣ сж българи, почнала да ги стрѣля. Но когато се узнала българщината имъ, войводата ги гълчалъ много, задето тѣ иматъ обичаи, ужъ да се запазятъ отъ турскитѣ нападения, да пѣятъ турски пѣсни, да говорятъ по турски и носията имъ е турска. Хитовъ пустналъ тѣзи българи да си отидатъ по живо и здраво, като кажатъ въ Сливенъ, че били нападнати отъ турска чета и посочатъ нѣкаква друга насока, за да бждатъ гонени отъ турскитѣ сеймени.

Има единъ интересенъ пасажъ въ „Пѣтуванието“ на Хитова, който ние привеждаме буквално, защото той характеризира хайдутитѣ, тѣхнитѣ основни правила, идеологията имъ и тѣхната деятелност. Ето този пасажъ:

„Истинскитѣ български хайдути не нападатъ на християнитѣ; а ако нѣкой отъ тѣхъ направи изключение, то той се нарича вече „кокошаринъ“, и истинскитѣ хайдути не го приематъ въ своята дружина. Биватъ и такива случаи, когато истинскитѣ хайдути отмѣщаватъ на оногова, който би

направилъ пакостъ на християнитѣ и който би закачилъ нѣ-
коя жена. Между българскитѣ хайдути сѣществува предание,
че ако нѣкой хайдутинъ закачи жена, то турцитѣ непре-
менно трѣбва да го хванатъ. Изъ това се види, че безчестието
е съвсемъ несвойствено на българскитѣ хайдути. Български-
ятъ хайдутинъ знае, че неговото занятие е честно; а ако е
така, то това занятие не трѣбва да се безчести съ никакви
безчестни дѣла. Единъ простъ старъ хайдутинъ ми говореше
едно време така: „Ние сме пратени отъ Бога да вардиме
сиромаситѣ и да наказваме злочинцитѣ; а ако е така, то
трѣбва да бждемъ честни, правдолюбиви и чистосърдечни.
Българскиятъ народъ нѣма ни царство, ни покровители, ни
защитници. Той трѣбва да се надѣе на Бога, на насъ и на
своята юнашка снага; а ако е така, то хайдутинътъ трѣбва
да варди честъта му, да варди нещастнитѣ и вдовицитѣ и да
утѣшава беззащитнитѣ“.

Спрѣхъ се повечко върху „Пжтуванието“ на Пан. Хитовъ
главно за това, че освенъ писанията на Раковски въ „Горски
пжтникъ“ и въ неговата брошура „Български хайдути“ (Бу-
курещъ, 1856 г.), то съставлява доколкото ми е познато, един-
ственъ първоизточникъ за хайдутството у насъ. Това хайдут-
ство е имало, наистина, и други видни представители, като
Ильо Войвода, Филипъ Тотю, но тѣ не сж обнародвали
преди смъртъта си нѣщо за своята и на другаритѣ си дея-
телность. Пан. Хитовъ бѣше взелъ участие въ легиитѣ на
Раковски, после въ сръбско-турската война (1876 г.), въ ос-
вободителната война (1877), като опълченецъ, и пр. и пр.

„Пжтуванието“ на П. Хитовъ е преведено и на руски
и печатано въ „Славянскій сборникъ“ т. II отъ 1877 въ Пет-
роградъ. Въ него обективниятъ критикъ може да намѣри
доста много прекалени, преувеличени и самохвални стра-
ници, но и така бидейки „Пжтуванието“ на Хитова остава
единъ цененъ първоизточникъ за нашето хайдутство и за
нашето политическо възраждане.

Като завършвамъ бележкитѣ си по хайдутството и не-
говото участие въ духовното и политическо възраждане на
българския народъ, нека прибавя, че заслугитѣ на хайдут-
ството сж, въ действителность и положителни, но и отрица-
телни. Положителни: защото тѣ сж държели на щрекъ бъл-
гарското политическо самосъзнание и поддържали сж на-
деждитѣ за едно евентуално политическо освобождение, чрезъ
вжтрешнитѣ сили на народа, за което той е трѣвало да се
готви. Отрицателнитѣ заслуги се състоели въ това, че — за
жалость — около хайдутитѣ много невинни български села
и селяни сж пострадавали, много жертви сж били давани и
т. н. Турцитѣ сж наричали хайдутитѣ съ терминътъ ешкжя,
което означава разбойници.

XI.

Българската челядь

Когато се говори за чинители на българското възраждане не трѣбва да се забравя първичния и най-важния, най-дълбокия и неизчерпаемъ източникъ на тѣзи чинители. Това е българската челядь. Въ недрата на тази челядь много на дълбоко е залегналъ по предание и по природа духътъ, ако щете гения на българския народъ, който самородно, отъ време на време, се проявявалъ въпреки тежкитѣ условия на живота, въпреки подтисничества, насилия, золуми, които сж идвали да го смажатъ. И наистина за дълго време по нѣкога сж успѣвали да го заглушатъ. Разни, обаче, окръжаващи видими и невидими условия сж извиквали изъ недрата на тази челядь прояви и духъ, оживотворяващи лица и срѣди, които сж се впусkali, слабо най-напредъ, по-силно по-после, и енергически най-после, да отстояватъ този духъ патриархаленъ, племененъ, народностенъ.

Българската челядь отъ най-старо време е била повече или по-малко челядна задруга. Въ състава, службитѣ и външнитѣ отношения на тази задруга се криятъ, между друго, и предпоставкитѣ за по-нататъшната проява на безсмъртния онзи духъ, който гаснѣлъ, чезнѣлъ, но пакъ свѣтвалъ. Строятъ на българската челядна задруга, та и въобще на българската челядь е билъ такъвъ: начело на челядъта е имало единъ домакинъ, старея, който въ известно време е билъ най-стария въ кжши. По-после, при еволюцията на челядната задруга, той е билъ посочванъ или избранъ. Голѣмата челядна задруга е имала съставъ отъ около 40—50 и понѣкога до сто души. Всички живѣли „у купъ“. Около старата кжща се строили голѣми или малки хижи (колиби), за да се вмѣстятъ въ тѣхъ братя съ челядитѣ си, братовчеди и пр. Всичко, каквото имала тази челядь, било общо достояние. Никой нѣмалъ частенъ имотъ, никой не можелъ да каже „това е мое“. Всѣки ималъ право да каже, че всичко е наше. Всички приходи постъпвали въ разпореждане на домакина. Кжщата имала само една кисия, която държалъ домакинътъ. Домакинътъ посрѣщалъ и всичкитѣ разходи: данъци, берии, глоби, ангарии и пр. Никой не противоречалъ на домакина. Въ най-ранно време той ималъ безграничната властъ да нарежда общитѣ работи, споредъ способноститѣ и споредъ разбиранията си. Той ималъ и безусловната дисциплинарна и сѣдебна властъ. Съ течение на времето еволюцията на задругата, въобще на челядъта, поставила нѣкои ограничения на тая патриархална властъ, въ смисълъ, че въ единъ домашенъ задруженъ съветъ отъ пълновръстнитѣ членове на челядъта, последнитѣ били поканвани да кажатъ предварително своитѣ мнения, следъ което домакинътъ произнасялъ окончателно решение или присжда. Следъ това никой не

можалъ да възразява и всѣки се подчинявалъ предъ при-сждата, като предъ една свещенна заповедь. Споредъ на-режданията на домакина, всѣки членъ отъ челядъта знаелъ своята служба, своето ведомство било въ областъта на ско-товѣдство, било въ областъта на земледѣлие, външни отно-шения, домашни занаяти и пр.

Жената на домакина била безусловно признатата до-макинка, т. е. и тя изпълнявала, въ кръга на женската че-лядь, правата на домакина, ако той е билъ съгласенъ на това, защото домакинятъ не цѣлата деятельность на женския кръгъ е предоставялъ на домакинката.

Въ челядния задруженъ съветъ, единъ видъ съвеща-теленъ парламентъ, въ известно време вземала участие до-макинката и съпругитъ на жененитъ членове отъ челядъта. Особно когато се е касало за отчуждението на нѣкой не-движимъ имотъ. Мненията на този парламентъ били мѣро-давни и даже наложителни за самия домакинъ и по преда-ние нравствено задължителни. Дълбокиятъ моралъ на тази парламентска дейность оказвалъ силно благотворно влияние върху членоветъ на задругата.

Имало е особенъ редъ, споредъ който можело да става отдѣляне на нѣкои женени членове на задругата, а разту-ряне на задругата, много рѣдко явление, сжщо така е ста-вало по традиционенъ опредѣленъ редъ съ посочване кому колко трѣбва да се отдѣли, а дѣлежътъ ставалъ не по глава (per capites), а по колѣно (per stirpes).

За външния свѣтъ домакинятъ е билъ онзи глава, къмъ когото сж се обръщали за всичко: и общинска, и ок-ръжна и държавна власть сж познавали само домакина. Предъ сждебни и други власти не е имало нужда отъ фор-мални пълномощия, за да може домакинятъ да представлява правомѣрно челядъта. Нека се прибави тукъ, че и следъ от-дѣлянето на който и да било членъ отъ задругата, та и следъ разтурянето ѝ, образувалитъ се отдѣлни челяди, имали устремната наклонность да образуватъ нови задруги.

До ново време челядна задруга е имало съ всичкитъ ѝ характерни черти въ западна България. Имало е подобна и самъ-тамъ въ другитъ мѣста на българската земя. Всѣ-къде тя се е изродила въ малки челяди, които, обаче, пакъ сж запазили патриархалния си характеръ. (Подробности за задругата вж. въ моята подробна монография „Българска челядна задруга“ изд. на Б. А. Н., г. 1915; сжщо въ моя „Сбор-никъ бълг. юридич. обичаи“ т. I. Семейно право“ и важния трудъ на Д. Мариновъ въ „Жива старина“).

Изъ недрата на тази дълбока и жива рудница — бъл-гарската челядна задруга сж излѣзли массата онѣзи първен-ци, търговци, учители, еснафлии, монаси, и други всевъзмож-ни дейци — чинители на българското възраждане. Съ бла-

гословението на домакина, а понѣкога, когато той е упорствувалъ, и противъ неговата воля, будни членове на задругата сж излелявали и сж се впускали въ живота по свое усмотрение.

Челядта е ядката на общината, въ която строй, функции и външни отношения сж били съобразявани споредъ домашния складъ на задругата или на челядта въобще. Та, разбира се, въ общината първитъ членове сж били старейтѣ на челядитъ, станали старей на общината, станали първенци въ общината и ръководители на общинския животъ.

Тѣзи общини съставяли околията, „жупата“, сборъ отъ тѣзи околии съставяли една по-голяма общность, общество, племе, народъ, което, организирано, давало държавата.

XI.

Първенци-чорбаджии — чинители на възраждането

Подложенъ на единъ критически погледъ, чорбаджийскиятъ институтъ у насъ, въпреки нѣкои некрасиви страни, които сж го излагали, е билъ важенъ чинитель въ народното наше възраждане. Чорбаджийството е повече или помалко наше българско самородно явление. Въ другитъ балкански страни то се е проявявало спорадически, т. е. въ нѣкои мѣста и не е играло тази голяма роля, както въ България.

Названието чорбаджия иде отъ турската или по право арабската дума чорба. Чорбата е била сжществената храна въ турския еничерски корпусъ. Чорбаджиата тамъ е билъ готвачътъ на чорбата, а чорбаджи-башиитъ сж били вредъ, дето е имало еничерски огнища, надзиратели на продоволствието.

Понеже по-заможнитъ домакини въ България гощавали турскитъ властници, посетители на домоветъ имъ, то за тѣзи властници домакинитъ били чорбаджии. Още по-разширително чорбаджиитъ сж станали глави на своитъ домакинства, на разнитъ мѣстни учреждения и заведения: търговски, занаятчийски и др. И най-после чорбаджия е билъ всѣки замогнатъ, повече или по-малко състоятеленъ и следователно влиятеленъ българинъ.

На турскитъ административни власти много прилѣгнало чорбаджийството, като спомагателенъ институтъ и посредническо състояние, за лесно и експедитивно вършене на функциитъ имъ. Особно това прилегнало на най-много разпространенитъ малки полицейско-административни органи-субаши (буквално началникъ на водитъ, а въобще началникъ). Всѣка паланка или градецъ, дето е имало субашъ, особно въ тѣзи паланки и градове, дето е нѣмало друго население

освєнь българи, субашътъ се е окржжаваль отъ най-влиятелнитѣ първенци (нотабли). По всички въпроси на мѣстното управление: пѣтища, всѣкакви съобщения, ангарии, бєрии, разпри и пр. и пр. субашътъ, безъ да е билъ длъженъ по законъ да прави това, се е обрѣщаль по традиция за съвєшание съ тѣзи предни хора на мѣстото.

Обикновенно малкитѣ разпри, напр. за скарване, сбиване, за салма (повреда на полски имотъ), субашътъ решава въ свѣмѣстно съ първенцитѣ. А много пѣти, той безъ всѣкакви процедури, проважда въ спорешитѣ страни до самитѣ първенци, които си имали свой съветъ и решавали по съвєсть разпратата, а за изпълнението, ако сваденитѣ не се съгласявали помежду си да го извършатъ, субашътъ имъ го налагаль. По този начинъ чорбаджиитѣ станали единъ важенъ институтъ. И ето защо самата власт се е обрѣщала къмъ първенцитѣ, малки и голѣми, и имъ предлагала разни правителствени служби: бирници (капзумали), векили (посрѣщачи на турски чиновници) и пр.

Редомъ съ това мѣстната окржжна власт (воеводи, паши, аєни), за тѣхно удобство и като се съобразявали съ общинската автономия на населението, признавала избрания отъ тѣхъ кметъ за башъ-чорбаджия, а понегде и за мемлекетъ-чорбаджия (областенъ първенецъ). За вѣншно проявление на отношенията на властѣта къмъ тѣзи чорбаджии, управителътъ е викаль въ централното мѣсто избрания и му врѣщваль въ видъ на инвеститура една тояга, като му казваль: „бжди отъ сега нататкъ чорбаджия на еди кое си мѣсто“.

Голѣмо било удобството за отношенията на властъ и население, чрезъ тѣзи чорбаджии. Не всѣкога, обаче, тѣзи чорбаджии имали пълното съчувствие на всички свои избиратели и данъкоплатци. Много пѣти последнитѣ се вълнували и бунтували.

Редомъ съ оплакванията противъ народнитѣ подтиници (турци) и противъ властницитѣ понѣкога до окржжната, та дори до централната властъ въ Цариградъ, достигали оплаквания и противъ чорбаджиитѣ. Едно Канун-наме отъ 1857 г. дошло да уреди положението и правоотношенията на чорбаджиитѣ (вж. моята статия „Канун-намето за чорбаджилъка въ Търновския Санждакъ отъ 1857 г.“ сп. Българска Академия на Наукитѣ кн. 29 за 1923 г.). Това Канун-наме припознава чорбаджилъка като единъ институтъ, опредѣля му длъжноститѣ, службитѣ, заплатата въ време на изборъ, даване смѣтка и пр. и пр.

Тукъ трѣбва да се подчертае, че чорбаджиитѣ, било тѣзи които сж били свободни отъ всѣкаква служба, но били влиятелни, било тѣзи, които сж били на служба и поради туй сжщо така имащи възможность да помагатъ на население

нието, най-после онѣзи чорбаджии, които сж се издигнали надъ другитѣ по своя умъ и въобще по своитѣ дарби, — тѣ всички вземали участие въ народнитѣ дѣла, въ черковни и училищни настоятелства, въ еснафски сдружения; сами на много мѣста строили черкови, мостове, защищавали населението, отваряли му очитѣ, поддържали въ него духа на самоувѣреностъ и въ най-тежкитѣ неволи давали му да разбере, че робията приближава къмъ своя край, а за това най-важното срѣдство е просвѣтата, т. е българската школа, езикъ и книга.

Първенцитѣ-чорбаджии сж се проявили не само като знатни, влиятелни предъ хюкюмата (правителството) участници въ съветитѣ на субашитѣ, но и като административно-полицейски посрѣдници между населението и властта, въ каквито случаи тѣ сж помагали твърде много за насърчване на населението въ неговитѣ частни предприятия, тѣ сж били черковни настоятели, монастирски покровители, защитници на онѣзи стари келийни учители, които сж били преследвани отъ грѣцкитѣ владици и пр. и пр.

Освенъ това въ редоветѣ на виднитѣ търговци, протомайсторитѣ на еснафитѣ, джелепитѣ и пр., тѣ сж били главнитѣ дейци и строители на разни положения, тъй много помогнали за възраждането.

Нѣма градъ, паланка и по-голѣмо село въ България, въ които да не се посочва на нѣкой първенецъ (чорбаджия), който съ влиянието си, съ срѣдствата си, съ съветитѣ си, съ закрилата на бедни, да не се е отличилъ.

Съ авторитета си предъ субаши, каймаками и паши тѣзи първенци спомогнали много за откриване на български училища, църкви, манастири и общини. Влиятелни предъ конака, тѣ защищавали правото на българскитѣ градове и села да иматъ училища и църкви на роденъ езикъ. Такива видни и влиятелни първенци ще посочимъ, безъ да бждемъ изчерпателни, следнитѣ: въ Търново въ най-старо време Велчо Джамджията и въ по-ново — хаджи Минчо и синъ му хаджи Николи, хаджи Кисимовци; въ Вратца — хаджи Тошо, Таню Манчовъ и Димитъръ х. Тошовъ; въ Видинъ — Манолъ Шишмановъ, хаджи Ангелъ Пешовъ, Тома и Атанасъ Миливановичъ; въ Шуменъ — хаджи Сава; въ Елена — хаджи Иванъ Кисъовъ, хаджи Юрданъ Брадата, хаджи Тодоръ и хаджи Христо; въ Копривщица — хаджи Геро, Петко Догана, малъкъ и голѣмъ Стоянъ Чалжковци, които, обаче, сж проявили дейностъ въ Пловдивъ и Цариградъ; въ София — хаджи Мано и Трайковичъ; Самоковъ — хаджи Гюровци, Сребърниковци; въ Казанлъкъ — Груйолю; Сливенъ — Антонъ Камбуровци; Стара-Загора — хаджи Господинъ; Пловдивъ — поменатитѣ малъкъ и голѣмъ Стоянъ Чалжковци, Гешолу; въ Одринъ семействата Найдень Кръстевци и х. Станчевци;

Свищовъ — Антонъ Коновъ, Никола Векилолу и Н. Ценовъ; въ Русе хаджи Атанасъ; въ Скопие — братя хаджи Трайко, Г. Поповичъ, Г. Карайововъ; въ Прилѣпъ — хаджи Илиевъ; въ Велесъ — Янко Весевъ, Зафиръ хаджи Ангеловъ, Янко Кушевъ и др.; въ Битоля — Димко Радевъ или Паша Димко, Д. Робевъ и др. (Срав. Д. Мишевъ, ц. с. стр. 263—264).

XIII.

Келии и даскали. Училища и учители.

1. Келии и даскали

Следъ първитѣ духовни будители на народа, следъ Йосифа Брадати, Отца Паисия Хилендарски, Софроний Вратчански и следъ първитѣ духовни монастирски келии, ние срѣщаме таква келии надлъжъ и наширѣ по цѣла България.

Келията е, буквално взето, стаичка, монастирска или друга. Въ нашия смислъ келията е една първоначална първобитна, но извънредно важна и извънредно творческа учебна уредба. Много рано въ България, още въ най-тежкото духовно робство, още въ време на голѣмото задрѣмване, даже въ най-голѣмия летаргически сънъ на българитѣ, келиитѣ поникнаха, като изъ невидѣлица. Тѣ се срѣщатъ почти въ всички чисто български паланки и села: Копривщица, Панагюрище, Калоферъ, Сопотъ, Котелъ, Елена, Тръвна, Габрово, Дръново и пр. и пр. Най-напредъ въ келиитѣ, безъ особени покани, условия и споразумения, почватъ своята въ висша степенъ културна работа тѣ нареченитѣ таксидиоти, за които се помена тука по-горе. Българи таксидиоти-духовници и изповѣдници — обитаваха временно, продължително понѣкога, въ тѣ нареченитѣ метохи, т. е. монастирски владения, които се състояха отъ домъ, дворъ, понѣкога градинка и които служеха на таксидиотитѣ — стари монаси, като едно духовно-черковно убѣжище. Обикновено таксидиотитѣ идваха отъ Светата Рилска Обитель, и Света гора Атонъ, а именно отъ Зографския и Хилендарския монастири. Въ Елена имаше хилендарски метохъ. Първитѣ прочути монаси тукъ бѣха Никандъръ и Игнатий.

Келиитѣ въ метоситѣ, въ много ранно време, въ края на XVIII в., се обръщаха на учебни заведения, въ които монахътъ-старецъ, безъ никаква награда, учеше децата, та и много пѣти млади и възмъжали мъже и дори жени, които ламтѣха за грамотность. Учението въ келиитѣ бѣше съвсемъ незамисловато.

На първо мѣсто въ келиитѣ старецътъ-монахъ учеше на аз-буки своитѣ ученици, които много пѣти достигаха до десетки. Следъ аз-буки монахътъ ги учеше на срички. Сжщевременно той отдѣляше и по нѣколко четвъртъ часове, за

да ги поучи и на ржкамъ (броене). Броенето въ началото е било съ славянски, т. е. старобългарски букви. Така 1. се е изобразявало съ А, 2 съ В, 3 съ Г, 4 — Ъ, 5 — Е, 6 — З, 7 — ѝ, 8 — і, 9 — Ѵ, 10 — ї, 20 — К, 30 — Л, 40 — М, 50 — Н, 60 — ѡ, 70 — ѱ, 80 — П, 90 — Ч, 100 — Р.

По-късно буквеното изобразяване на цифритѣ се превърна въ арабско: 1, 2, 3, 4 и пр.

Програмата на келийното обучение не бѣше точно опредѣлена, както може да се разбира отъ само себе си. Въ всѣки случай тамъ се преподаваше много пѣти и преди всичко тѣй наречената Наустница или Часословъ. Въ часослова се съдържатъ службитѣ въ черква по часове и разни други „последования“, които ставатъ въ черква, на вечерня и утренья, преди почване на литургията; на второ мѣсто идѣше псалтиря т. е. онѣзи дивни псалми (молитвени пѣния), които се откриватъ съ първия псаломъ „блаженъ мужъ иже не иде на совѣтъ нечестивихъ“. На трето мѣсто идѣше тѣй нареченото Светче-молитви, тропари и кондаци за всѣки светъ день, по движимитѣ и недвижими празници. Следъ това следваше евангелието и апостола.

Въ по-късно време къмъ тѣзи духовно-черковни предмети се прибавяха и нѣкои свѣтски, като земеописание — така се наричаха тогазъ географията и историята. Може да се каже, че така съставената отъ само себе си незаемисловата програма, бѣше нагодена така, че да се изчерпва тогавашното знание, тогавашната наука. Азъ бихъ нарекълъ келийнитѣ школи, особно подиръ тѣхното развитие, на родни университети, защото въ тѣхъ имаше всичко, което трѣбваше на тогавашния български грамотенъ и просвѣтенъ човѣкъ.

Келийнитѣ школи отъ началото на XIX столѣтие се развиватъ въ истински училища. Тѣ се ржководятъ не само отъ духовни лица — монаси, но и въ много мѣста отъ новопоявили се даскали, каквито е имало навсѣкжде по България въ тѣзи тъмни времена, особно въ голѣми села и паланки, гдето гръцкото учение не бѣше още успѣло никакъ да проникне. По-горе се поменаха нѣкои отъ тѣзи голѣми села и паланки, гдето сж се помнѣли първоначално келиитѣ съ своето обучение. Сега, въ началото на XIX в., въ Котелъ и Карлово, въ Калоферъ и Сопотъ, въ Копривщица и Елена, въ Панагюрище и Габрово, въ Кратово, Прилѣпъ и Скопие и въ много други, келийнитѣ училища иматъ за свои даскали вече познати и „авторитетни“ лица, каквито сж били, напр. въ Копривщица — бащата на Найденъ Геровъ, даскалъ х. Геро, обучението на когото тѣй художествено и драматически е изобразилъ Любенъ Каравеловъ, въ повестъта си „Българи отъ старо време“.

Въ Елена се билъ прочулъ най-напредъ даскалъ Дойно

Граматику, внукъ на дѣдо Стояна Робовски — родоначалникъ на фамилията Робовски. Даскалъ Дойно направилъ красивъ преписъ отъ Паисиевата история въ 1784 г. Този преписъ, единъ отъ най-добритѣ, на Паисиевата история, се намѣрва сега, даденъ отъ наследниците на попъ Дойна, въ Народната библиотека въ София. Приемникъ, тъй да се каже на попъ Дойно е билъ неговиятъ синъ — даскалъ Дечо, покъсно попъ Андрея Робовски. При него въ еленската келия имало две соби (печки) и тя събирала до 100 души; учителъ занимавалъ по-високо мѣсто, за да могатъ ученюлюбивитѣ еленски първенци да седнатъ при даскала, когато посетятъ келията.

Повтарямъ: подобни келии и келийни училища е имало надлъжъ и наширъ въ цѣла България. Включвамъ тукъ Тракия и Македония¹⁾. Тѣзи келийни школи постепенно измѣстили, поне въ нѣкои мѣста, гдето ги е имало, гръцкитѣ доста добре уредени училища, които се намѣрвали подъ покровителството на мѣстнитѣ гръцки митрополити, въ това време горещи апостоли на елинизма и на елинизацията въ Балканския полуостровъ, особно между „простодушния“ български народъ, смѣтанъ отъ тѣхъ за варварски.

2. Учители и училища

Изъ келиитѣ и келийнитѣ училища се излъчиха зари, които освѣтиха, на първо време едва-едва, а после доста чувствително, общественя небосклонъ на България. Скоро ние виждаме вече появяването и на по-важни учебни сръдища, вече станали истински учебни заведения — училища.

Нека поменемъ тукъ на първо мѣсто училищата въ Копривщица, Карлово, Калоферъ, Сопотъ, Елена, Свищовъ, Котелъ и др. Важенъ учебенъ центъръ се е установилъ въ Карлово, при учителя Райно Поповичъ (1800—1858), който преподавалъ по гръцки и когато дошли да слушатъ много видни отпосле народни дейци и борци за духовна и политическа свобода. Райно Поповичъ почналъ най-напредъ своето учителство въ Котелъ. Съ своитѣ проповеди и съ своитѣ книги, които е издалъ, той може да се смѣта за единъ отъ голѣмитѣ будители въ началото на XIX в. При него сж се учили Гавриилъ Кръстьевичъ отъ Котелъ, Ботю Петковъ отъ Калоферъ и Сава Г. Раковски, Евлогий и Христо Георгиеви, братя Ив. и Д. Гешови, братя Шопови и др. Райно Поповичъ е познатъ като преводачъ и компилаторъ на нѣколко

¹⁾ Споредъ приблизително достовѣрни сведения келии и келийни училища е имало въ България, Тракия и Македония въ 1750 г. 21 келии, отъ които градски 2, а останалитѣ селски; въ 1800 — 48 келии, отъ които 6 градски, а въ 1834 г. — 189, отъ които 33 градски.

печатани въ Будапеща книги, между които най-позната е била Христоитията, която е претърпѣла нѣколко издания.

Училището на Райно Поповича въ Карлово идѣше сякаш да отговори, но не напълно, на втория зовъ на Хилендарския монахъ. Първиятъ зовъ: „Българино, знай своя езикъ“, вече се удовлетвори, повече или по-малко, въ развититѣ келии и келийни училища. Но тѣзи училища не даваха истинска просвѣта, не отваряха очитѣ на ученицитѣ върху миналото на българския народъ, върху неговата славна история въ срѣднитѣ вѣкове, върху неговитѣ духовни нѣкога и въобще културни прояви презъ епохата на Бориса, Симеона, Асеновци и Патриархъ Евтимия. А това бѣше, така да се рече, втория зовъ, който се стрѣлна изъ Хилендарския манастиръ въ 1762 г.

Училището на Райно Поповичъ бѣше предимно елинско, ако той и да проповѣдваше народностна пробуда и да посочваше на своитѣ питомци пѣтя за събуждането на родната земя, чрезъ просвѣта и въобще българска народна култура. Той смѣташе, и справедливо, че веднажъ възпитани на науки и книги отъ по-висока степенъ, образованието ще накара неговитѣ ученици да подирятъ своето гражданско-просвѣтно и народностно издигане, колкото се може по-скоро. Ето защо, между друго, той имъ дава въ рѣце пеатанитѣ отъ него въ Будимъ-Пеща три книги: „Краткое тълкувание на божествения храмъ“, „Христоития или благонравие“ и „Езопови басни“.

Приблизително въ сщия този духъ и съ сщщата целъ бѣше открито и развито училището на Христати Павловичъ (1804—1848) и Емануилъ Васкидовичъ, грѣкъ (поч. 1875 въ Свищовъ). И тѣ бѣха елинисти и съ наукитѣ по елински проповѣдвани и подкрепяни на чистъ български езикъ, тѣ направиха дълбоко превращение въ духоветѣ на онѣзи ученици, които бѣха отишли отъ разнитѣ кѣтове на България да се учатъ въ този новъ храмъ на просвѣта и наука.

Истински народни български училища се появяватъ въ втората четвъртъ на XIX столѣтие и тѣ сж именно, които неусѣтно, бавно, но сигурно изтикватъ елинизаторството на грѣцкитѣ училища. Тѣзи последнитѣ бѣха достигнали до тамъ, щото да помамятъ много добри българи и да ги направятъ почти гърци, които намѣрваха, че варварскиятъ български езикъ не може да имъ даде нито почетно обществено положение, нито единъ сносенъ и по-високъ поминѣкъ. Туй прискрѣбно положение на българщината у насъ се вкореняваше все повече и повече и достигаше до тамъ, щото да прави силно впечатление и на наблюдателя върху българския животъ у насъ.

Рускиятъ ученъ, професоръ и академикъ, Викторъ Григоровичъ, при своитѣ пѣтувания въ Западна България, Ох-

ридско, Битолско и други мѣста, даже въ 1845 г. забелязалъ, че български духъ липсва и въ най-интелигентнитѣ срѣди, че всичко се е погърчило, и че българщината се е запазила само въ нѣкои села. Отъ своя приятель и водачъ, шивачъ по занаятъ, той разбралъ, че грѣцкото учение е пустило дълбоки корени. „Азъ — казва Григоровичъ — не срещнахъ въ Охридъ нѣкого, който да може да чете славянски. Български се говорило само въ тѣсенъ семеенъ кръгъ, оживяванъ отъ присѣтствието на женитѣ: внѣ отъ семейния кръгъ българитѣ си служили съ грѣцкия езикъ. Споредъ събранитѣ отъ менъ сведения, славянското богослужение се е запазило само въ Дебрець, Дебъръ и Прилѣпъ“.

Скоро, обаче, картината почва да се измѣня. Благодарение на българскитѣ търговци, преселници изъ България въ Одеса, Букурещъ, Галаць, Браила и въ Цариградъ, запалва се една нова главня, която на първо време блѣщука, но по-късно се проявява въ силенъ просвѣтенъ пламъкъ. И Григоровичъ се зарадвалъ твърде много, когато намѣрилъ въ Щипъ училище, въ което се преподавало по славянски.

Свѣтлината на истинското българско образование блѣснала най-напредъ въ пълната си сила въ Габрово. Василий Априловъ въ Одеса, търговецъ и високо интелигентенъ българинъ, билъ вече почти погърченъ. Той минавалъ почти за гъркъ и членъ на грѣцката етерия, която готвѣла Завѣрата въ 1821 година. Запознаването му съ Юрий Ивановичъ Венелина и чудотворната, подобна на Паисиевата история, книга на Венелина „Древнитѣ и сегашнитѣ българи“ (1824) ударили силно върху българското чувство на Априлоза. Той сякашъ се свѣстилъ отъ своята заблуда. Той се усѣтилъ съ гордостъ българинъ. Той и неговитѣ габровски приятели въ Одеса, замислили и изпълнили своето желание, макаръ съ голѣми трудности и борби съ грѣцкия владика въ Търново, да открие Габровското училище на свои и събрани отъ него срѣдства въ 1835 година. За туй училище Венелинъ въ своя трудъ „За зародиша на новобългарската литература“, казва: „Ето где е зародиша на българското образование“.

Не е възможно да се помене името на Юрий Ивановичъ Венелинъ, карпатски русинъ, медикъ по образование, историкъ по призвание и дълги години работилъ въ областта на българската историография, като пионеръ, да не се спремъ и да не изкажемъ своята адмирация за неговото подвижничество въ онова време, въ полза на науката и българския народъ. Венелинъ рови изъ архивитѣ, събира всѣкакви данни, работи надъ българската история и е пръвъ, който я създава и може да се нарече патриархъ на българската историография. Той бива командированъ въ България следъ руско-турската война (1828—29) и, при всичко, че не е можелъ да навлѣзе по-навжтре, обаче, използвалъ е своитѣ

познанства въ Кишиневъ съ българскитѣ колонисти, запознава се съ Букурещкия „Исторически архивъ“, обнародва събранитѣ отъ него „Български народни пѣсни“, приготвя и Руската Академия издава неговата сбирка „Влахо-българскія или дако-славянскія грамоты“. Съ други думи, Венелинъ издига на голѣма висота познанието на българския народъ. Ботю Петковъ превежда Венелиновитѣ „Древнитѣ и сегашни българи“, които, напечатани и въ България, произвеждатъ не по-малко прехласъ, отколкото преписитѣ на Отець-Паисиевата „Славѣноболгарская история“, която била издадена, съ малки допълнения и промѣни, отъ Христати Павловичъ, подъ името „Царственикъ“ (1844).

Габровското училище скоро имало вече свои конкуренти въ други подобни доста уредени народни училища. Таквизъ сж били училищата: въ Пловдивъ първенецътъ Хаджи Вълко Чалъка се опиталъ да отвори българско училище, обаче владиката го молилъ да не прави това, защото ще си създаде неприжности съ патриархията, а самъ владиката Никифоръ ужъ нѣмалъ нищо противъ. Поради това Хаджи Вълко Чорбаджи основалъ училище въ Копрившица за което билъ поканенъ да учителствува самъ Неофитъ Рилски, следъ когото сж учителствували тукъ Найдень Геровъ (р. въ Копрившица на 1823 и умр. 1900), Иоакимъ Груевъ (1828—1912) и др. Тѣзи учители сж били не само носители на просвѣта, но и на народностно будене и съзнание. Не е лишно да се помене тукъ, че Найдень Геровъ — руски възпитаникъ отъ Ришелевския лицей, е станалъ единъ постояненъ съветникъ и ръководител както на българскитѣ търговци и деятели извънъ България, тъй и на мнозина въ страната, тъй като къмъ него се обръщали за съвети и упътвания отъ много мѣста, главно отъ Букурещъ и Цариградъ. Заслугитѣ на Найдена Геровъ, не само като учител, но и като руски представител (консулъ въ Пловдивъ) сж били грамадни и тѣ заематъ особно мѣсто въ изложението на културното дѣло, вършено въ България, въ продължение на десетки години. Издадениятъ отъ Българската Академия на наукитѣ „Архивъ на Найдена Геровъ“ (два тома) и неговитѣ „Документи по българската история“ (два тома) сж ценни паметници въобще по най-новата българска история, отъ времето на турското владичество. А „Рѣчникъ на бльгарскій языкъ“ (5 тома 1895—1904 г.), е неговиятъ свѣтълъ нержкотворенъ паметникъ, който до сега не е засѣнченъ отъ никакво подобно издание.

Калоферскитѣ търговци въ Одеса: Мутьевъ, Тошковъ, Тошковичъ и други отварятъ училище въ родния си градъ Калоферъ, дето е учителствувалъ бащата на Христо Ботевъ, Ботю Петковъ; свищовецътъ Иванъ Х. Ангеловъ, търговецъ въ Букурещъ, открива и самъ поддържа училище въ родния

си градъ Свищовъ; първенецътъ-чорбаджия, търговецъ въ Пловдивъ, Христо Хината, който търгувалъ съ Виена и Одеса, съградилъ съ свои сръдства училище въ родния си градъ Казанлъкъ, като подарилъ 15 хиляди гроша за фондъ на училището; родолюбиви котленци събиратъ 50 хиляди гроша и откриватъ българско училище въ Котелъ, а тѣхниятъ ученъ съотечественикъ Петъръ Беронъ, дава ежегодно по хиляда лева за поддържане девическо училище и открива въ Шуменъ, Османъ-Пазаръ и въ шуменскитѣ села десетъ девически училища; първенецътъ-чорбаджия Хаджи Стоянъ отъ Севлиево въздигналъ съ собствени сръдства въ родния си градъ грамадно училищно здание, което струвало повече отъ 60 хиляди лева и самъ плащалъ на учителитѣ и пр.

Съревнуванието и надпреварването на много градове и паланки, за да си уредятъ мѣстни народни училища, като развитие и усъвършенствуване на келиитѣ, вървѣли съ успѣхъ. Ентузиазмътъ билъ всеобщъ. Пожертвованията, помощитѣ, както лични, тѣй сжщо и най-много на уреденитѣ вече еснафи и каси, се давали въ изобилие и учителитѣ навсѣкжде, дето се открили нови училища можели да живѣятъ сносно и можели да работятъ за събуждането, свѣстяването и възродяването на родината. Наградно гръцкитѣ владици навсѣкжде, а особено въ Търново и въ Пловдивъ, се старали да спратъ това просвѣтно движение, което било смъртоносно зарадъ тѣхната деспотическа властъ, както и за проповѣдваната отъ тѣхъ еллинизация на мѣстнитѣ българи. Никакви преследвания противъ учители, никакви затвори и заточения не спирали течението, не спирали пламъка, който вече съгрѣлъ и освѣтилъ народностното движение по всички линии.

Въ Търново се явява Никола Михайловски (р. въ Елена 1818 — 1893) и урежда мѣстното гражданско училище образцово, като възпитанникъ на Московския университетъ. Той се явява първи могщъ педагогически факторъ и ето защо търновското училище се посещава отъ мнозина, не само млади, но и възрастни, които се готвѣли да станатъ учители.

Въ Елена се явява Иванъ Момчиловъ (1819—1869), който въ известно време, наедно съ Михайловски, урежда Еленското училище, по такъвъ начинъ, че то, поради своитѣ отлични преподавания, заслужено привлича маса ученици и готвещи се за учители млади, които отпосле прославили своигѣ преподаватели. Между ученицитѣ на Ивана Момчилова и Никола Михайловски, въ Елена, струва да се поменатъ Петко Рачовъ Славейковъ, Драганъ Цанковъ, Д-ръ Боневъ, Тодоръ Шишковъ и др.

На Славейкова Еленското училище отъ времето на Момчилова повлияло силно, като гледалъ наплива на уче-

ници, готови да станатъ и станали учители. Тъкмо заради това Славейковъ, не на едно мѣсто въ своитѣ бележки и спомени, нарича Еленското училище „Даскалоливница“.

Никифоръ попъ Костадиновъ (1824—1881) отъ Елена извършва едно чудо съ училището въ Татаръ-Пазарджикъ. Този одески семинаристъ, по съветитѣ на Найдена Геровъ, се явява въ поменатия градъ и става учителъ, като основава училище, на което целта е била на първо време, да отнеме ученицитѣ-българчета отъ гръцкото тамъ училище, тъй като твърде естествено, последното е имало за целъ да погърчва, а не да дава народна просвѣта. Ревността и ентузиазмътъ, съ които Никифоръ попъ Костадиновъ се заловилъ за работа, били силни и заразителни. Мѣстната община се възхищавала отъ неговата работа. Скоро училището на даскалъ Никифора се напълнило съ българчета и лека-полека тѣ достигнали до броя 600. Между това въ гръцкото училище, което имало до тогазъ 305 ученици, останали само 30. Това обстоятелство стрѣснало гърцитѣ. Тѣ се оплакали на гръцкия владика въ Пловдивъ, тогава Хрисантъ, който наклеветилъ даскалъ Никифора предъ мѣстния мютесарифинъ и предъ централното правителство въ Цариградъ. Даскалъ Никифоръ, съ други граждани на Т.-Пазарджикъ, билъ повиканъ на сждъ предъ мютесарифина по обвиненията на Хрисанта. Мютесарифинътъ най-напредъ питалъ: „Где е този руски попъ, за когото му говорилъ Хрисантъ?“ — оказало се, че това е даскалъ Никифоръ — младъ момъкъ. Обвиненията на Хрисанта, че Даскалъ Никифоръ е московски агентъ, че учи децата на „Талимъ“ (военно упражнение), че извиква въ тѣхъ чувства противъ султанското правителство — всичко това било съборено отъ обясненията на гражданитѣ предъ мютесарифина. Дошло известие и отъ Цариградъ, че не се намѣрва нищо за виновно и престѣпно противъ държавата въ учителствуването на даскалъ Никифора. Мютесарифинътъ освободилъ даскалъ Никифора, като му поръчалъ да се облѣче въ обикновени, а не въ „тѣсни“ дрехи и като задържалъ въ себе си печата на училището, който печатъ носилъ надписъ „Татаръ-Пазарджишко народно училище“ съ изображение на пѣтелъ въ срѣдата. Този печатъ билъ разпроводенъ на много мѣста въ България отъ Василий Априловъ. На въпроса на мютесарифина: „Какво означава този пѣтелъ?“ даскалъ Никифоръ обяснилъ, че това е символъ за децата да ставатъ рано, когато пѣтелътъ и да се залавятъ на учение. Даскалъ Никифоръ, следъ Татаръ-Пазарджикъ се явилъ отново въ Елена, гдето продължилъ хубавото дѣло на Момчилова, въ продължение на нѣколко години, почти до освобождението.

Въ Одринъ Найдень Кръстевъ основава българско училище. Въ Видинъ Манолъ Шишмановъ, който много се старалъ да се основе своевременно училище и въ Видинъ,

предъ видъ на голѣмитѣ препятствия, посъветвалъ и взелъ инициативата да се основе духовно училище въ Раковишкя монастиръ (Кулско 1848). Отъ тукъ се приготвили цѣла редица свещеници за областъта.

Въ Ломъ училището било засилено. Тамъ се прославили по своята културна деятелность Кръстю Пишурка и Никола Първановъ.

Вратца е била винаги важенъ културенъ центъръ. И тука първенцитѣ винаги сж жертвували за издигане, колкото се може по-високо, на просвѣтата и въобще културата.*)

* * *

Единъ отъ раннитѣ будители и носители на българското духовно възраждане е билъ Йоакимъ Кърчовски (умр. 1820). Този народенъ учитель родомъ отъ Кичевско, редомъ съ поменатия по-горе, Пейчиновичъ, не само е даскалувалъ, но и издалъ нѣколко книги (четири), печатани въ Буда-Пеща.

Македония не останала назадъ, въ известни отношения, отъ България. И тука търговци направили постѣпки и уредили училища въ Велесъ, Банско, Скопие, Щипъ, Струга, Прилѣпъ, Кукушъ и пр. Братя Миладинови — Димитъръ (1810—1862) и Константинъ (1832—1862) отъ Струга — възпитанници на Янинската гръцка много усъвършенствуванa школа, развили енергична, педагогическа и обществена деятелность въ много мѣста на Македония, особено въ южнитѣ ѝ части. Тѣ не само учителствували, но и будили народното съзнание, събирали фолклорни сведения, народни пѣсни и приготвили знаменития онзи сборникъ „Български народни пѣсни“, издаденъ съ срѣдства на владиката Щросмайеръ въ Загребъ на 1861 г. Гръцката владишка интрига и клеветата били силни предъ турското празителство, чрезъ патриархията. Димитъръ Миладиновъ билъ арестуванъ за противодържавни агитации, т. е. като бунтовникъ, безъ разпитъ билъ хвърленъ въ цариградския затворъ, гдето дошелъ да го дири братъ му Константинъ, свършилъ учениего си въ Москва. Споредъ достоверни сведения и Димитъръ и Константинъ загинали въ затвора отъ отрова или по другъ насилственъ начинъ. За това има и едно свидетелство отъ д-ръ Христо Стамболски въ неговигѣ „Спомени“, излѣзли, въ края на живота му, въ три тома.

Вънець на българскитѣ училища съставятъ, несъмнено, тритѣ гимназии: Болградската, Габровската и Пловдивската, наречена учителска семинария, а по-късно и реалното учи-

*) Въ 1845 г. въ Казанлъкъ имало 500 ученици, въ 1848 въ Пазарджикъ — 600, въ 1850 въ Стара-Загора повече отъ 1000 ученика; презъ сжщата година въ Велесъ имало повече отъ 700 ученика и Търговско училище; въ 1852 въ Калоферъ имало 380 ученика и пр. (Вж. Д. Мишевъ. България въ миналото. София 1916, стр. 318).

лице, въ Комратъ, Бесарабия. Болградската гимназия се открила въ 1858 г. въ Болградъ, центъръ на преселенитѣ българи въ Бесарабия. Открита по починъ на българскитѣ колонисти, тя се е поддържала отъ приходитѣ на общински имоти и се управлявала отъ особно попечителство. Тя първа сгруппирва въ своитѣ стѣни млади интеллигентни сили. За пръвъ титуляренъ директоръ има Д. Мутевъ (1818—1864 г.), докторъ на философията отъ Бонския университетъ. При гимназията се урежда и пансионъ, който се пълни съ ученици-българи отъ Бесарабия и отъ всички краища на българската земя. При нея се открива и печатница.

Габровското училище, превърнато въ гимназия, при нови преподавателски сили (Ив. Гюзелевъ, Р. Каролевъ, П. Генчовъ, Несторъ Марковъ и пр.), взема първенство, сървнува съ другитѣ две сръдни училища, дѣли съ тѣхъ заслугитѣ си и славата си. Болградскитѣ възпитаници по-рано и пловдивскитѣ по-късно се срѣщатъ съ учителитѣ, ученици на Герова, Груева, Михайловски, Доброплодни, Момчилова, Славейкова и съ едно сървнувание и ентузиазъмъ разпространяватъ просвѣта и съзнание у народа (Д. Мишевъ, ц. с. 319).

За просвѣтната и многостранна културна деятелность на Д-ръ Ив. Селимински (1798—1867 г.), би трѣбвало да се говори по-особно и отдѣлно. Селимински е особенъ типъ на български просвѣтитель и будител. Цѣль животъ той е билъ или учителъ или общественикъ. Цѣль животъ той е основавалъ училища, въ нѣкои отъ които е самъ учителствувалъ (Сливенъ, Пловдивъ, Пловещъ, Букурещъ). Неговата мисль е била, че, като се обучатъ на елински езикъ, българчетата и въобще българитѣ ще могатъ по този начинъ да конкуриратъ на гърцитѣ или на гъркоманитѣ и ще правятъ по-малко гибелна тѣхната противобългарска деятелность. Селимински е писалъ голѣмъ брой съчинения и спомени по гръцки езикъ. Тѣзи спомени сж ценни, като източникъ за българското възраждане. Тѣ сж преведени и издадени отъ нашето Министерство на Народното просвѣщение. За тѣхъ се е писало твърде много — и въ малки и въ голѣми трудове. Между последнитѣ е и труда на проф. М. Арнаудовъ „Селимински. Животъ, дѣло, идеи“, издание на нашата Академия на наукитѣ, София 1938 г. Селимински, както и Раковски, е билъ противъ българскитѣ изселвания и заселвания въ Влашко, Бесарабия и другаде, при все, че въ началото на войнитѣ, отъ първитѣ десетки години на миналото столѣтие, той е оправдавалъ това изселване съ необходимостта да запазятъ живота си много дейци, борци и участници въ тѣзи войни.

Като завършвамъ бележитѣ, които правя за огромнитѣ заслуги на учителството у насъ, въ дѣлото на възражда-

нето, смѣтамъ за неизлишно да прибавя, че почти всички работници въ срѣдата на учителството върваха въ всемогъществото на науката, на просвѣтата, на културата за възраждането на народа. Всички почти посочени по-горе учители бѣха привърженици на вървукото, че спасението е въ просвѣтата, на която бѣха се посветили и въ Габрово, и въ Прилѣпъ, и въ Болградъ, и въ Битоля, и въ Търново, и въ Пловдивъ. Имаше, наистина, нѣкои учители, които по темпераментъ или по особено свое разбиране, сподѣляха мисълта, че „свободата не ще екзархъ — иска Караджата“. И тѣ бѣха въодушевени отъ проповедитѣ на вестницитѣ отъ вѣдь Дунава, издавани отъ Раковски, Каравеловъ, Ботю Петковъ, Войниковъ, Паничката и др.

Не е излишно тукъ да се напомни, че между срѣдствата, които въздействуваха за извикване едно освободително революционно настроение, бѣха въ най-ново време и пѣснитѣ. Забележително е, обаче, че тѣзи пѣсни не бѣха таквизъ, дошли отъ вѣдь Дунава. Напротивъ, това бѣха пѣсни на единъ скромень, миролюбивъ инѣкъ и добросъвестенъ дългогодишенъ служител на народното просвѣщение. Добри Чинтуловъ отъ Сливенъ (1822—1868 г.), руски възпитаникъ, е учителтъ, който написа и безименно въ ржкопись разпространи бунтовнишки пѣсни, които допаднаха на българската младежъ и се разпѣваха надлъжъ и наширъ по цѣла България. Преди пѣснитѣ на Чинтулова на зияфети (угощения и сборове) се пѣяха турски любовни пѣсни, които — въ най-добъръ случай — бѣха замѣствани отъ еротическитѣ пѣсни на П. Р. Славейкова, които той отчасти преведе отъ грѣцки, отчасти самъ състави, за да изгони турскитѣ, и ги обнародва нѣколко пѣти въ своитѣ пѣснопойки и други сборки.

Пѣснитѣ на Чинтулова съдържаха нѣщо, което не само ободряваше, но и наелектризираваше младежта, която ги пѣше и която, впрочемъ, не подозираше, че това е единъ сливенски учител, който имъ е далъ драгоценното съкровище на родолюбиви и революционни пѣсни. Между най-любимитѣ ѣ пѣсни въ домашни срещи и сборове, бѣха „Стани, стани юнакъ балкански, отъ сънь дълбокъ се събуди, — срещу народа отомански, — ти българина поведи“; — или пѣсенъта „Вѣтъръ ечи Балканъ стене, — самъ юнакъ на коня, — с'тржба зове свойтъ братя, — всички на оржжие“.

Най-внушителната и най-много пѣяна пѣсенъ бѣше преведената отъ Чинтулова революционна пѣсенъ на грѣцкия революционеръ-публицистъ Ригасъ отъ Ферз, загиналъ предателски въ Австрия, на пѣтъ отъ Парижъ за Атина, не много преди грѣцката завѣра. Тази пѣсенъ се сматряше между завърджитѣ — и гърци и българи — и когато я разпѣваха

по гръцки, като Марсилйезага на Роже де Лиль. Първият куплетъ на тази пѣсень, Чинтуловъ нагоди по български така :

Къде си вѣрна ти любовь народна?
Къде блѣстишь ти искро любородна?
Я с'силенъ пламъкъ ти пламни,
та силенъ огънь разпали
на младитѣ в'сърдцата
да тръгнатъ по гората.

(Въ пѣснопойкитѣ „да тръгнатъ по гората“ се печаташе — „да тръгнатъ по школята“).

Наистина, на тази „любородна искра“ станаха жертва не малко младежи, защото турската полиция — и въ паланки и въ градове — намѣрваше възможность да узнае кои сж тѣзи, готови да служатъ на бунтовнишката мисль, арестуваше ги, изследваше ги и нѣкои даже изпращаше на заточение въ Диаръ-бекиръ — обстоятелство, което не стрѣсваше никого. Напротивъ, разпалваше огъня въ душитѣ и сърдцата на млади и на стари.

XIV

Будителската роля на първитѣ вестникъри, книжари и книгопродавци

1. Публицисти и вестникари

Съ голѣма радостъ българскиятъ интеллигентъ е посрещналъ първитѣ наши периодически издания, списания и вестници. Тѣзи списания и вестници сж били важни будители, силни двигатели и неуморни разпространители на народното осъзнаване.

„Любословието“ на Константина Фотиновъ (р. въ Самоковъ на 1790, умр. 1858), е първото периодическо издание у насъ. Фотиновъ е почналь неговото обнародване въ Смирна, дето той е билъ учитель по гръцки. Въ 1842 г. излѣзълъ пробенъ брой на „Любословіе“, а после (1844-46) продължавало изданието на това високополезно периодическо списание, което съдържало статии по: история, етнография, география, езикознание, стопански науки, търговия и пр. и пр. То било четено въ цѣла България, макаръ че тиражътъ на това списание (не повече отъ 500 броя) не е билъ голѣмъ и абонатитѣ били малко. Списанието се печатало въ печатницата на Дамяновъ — Смирна. Фотиновъ е авторъ и на една „География всеобща“ (1843), въ която между друго се описватъ и българскитѣ земи. Тая книга е обърнала заслужено внимание и оценена високо, като е била преподавана въ нѣкои училища.

Друго периодическо списание е това на Ивана Добровски (род. въ Сливенъ на 1812, умр. въ Пловди ъ на 1896). Добровски е билъ 20-на години учителъ въ разни мѣста, билъ е представителъ на Сливенъ въ народочерковния съборъ въ Цариградъ на 1872 г. Както „Любословіе“, тъй и списанието на Добровски „Мирозрѣние“, обнародвано въ Виена (1850 и 1870), сж били издавани въ народностенъ духъ и се списвали предимно отъ самитѣ тѣхни редактори. Въ „Любослове“ езикътъ е повече славяно-български (черковенъ). „Мирозрѣние“ се списвало на по-говоримъ български езикъ, „Мирозрѣние“ се списвало по-свободно, та тази мисль е накарала Добровски да не отиде и да започне изданието на своето списание въ Цариградъ, дето по тоза време е имало вече български печатници.

За да се оцени заслугата, както на Фотинова, тъй сждо и на Добровски, трѣбва да се пренесемъ мислено въ времето, когато тѣ сж действували. Въ Смирна Фотиновъ нѣ е намѣрвалъ достатъчно букви въ печатницата и напроотивъ е срѣщалъ мжчноти отъ самия стопанинъ на тази печатница — гъркъ. Срѣдства за изданието той нѣмалъ. Спомощници (абонати) имало малко. И Фотиновъ, когато съ пълна отъ тѣга душа се принуждава да спре изданието на „Любослове“, благодари на г. г. Тѣпчилеща и Ралля хаджи Маврида, за дето сж го улеснявали парично.

Ако Фотиновъ и Добровски почнаха съ списания една многополезна деятелность, тя не трая дълго време, макаръ че принесе важни заслуги на народностното съзнание и на обществеността у насъ. Много по-голъма е заслугата на едно истинско повременно списание — „Български книжици“, издавано отъ 1858 до 1861 год. Издатель на това много полезно и въ пълния смисль на думата периодическо списание е била уредената въ Цариградъ „Българска книжовна община“, която е имала начело търговци. „Български книжици“ по съдържанието си и по отдѣлитѣ си — исторически, книжовенъ, фолклоренъ (пѣсни), съ търговски дневникъ, стопански новини, занаятчийски новини, критика и книгопись, предстазлява едно списание, което, сравнено и съ следосвободителнитѣ у насъ периодически списания, не стои по-долу. Негови редактори бѣха, едно следъ друго: учениятъ руски възпитанникъ Д. Мутъевъ, учителъ, отпосле и директоръ въ Болградската българска гимназия, Гавриилъ Кръстьевичъ, който и при служебнитѣ си занятия, като османски санозникъ, юристъ, професоръ въ търговско училище, е намѣрилъ за възможно да отстѣпи на молбитѣ, които му сж отправяни, за да се залови съ редакцията на „Български книжици“. Въ него време това списание е добило голъмо разпространение, било е четено навсѣкжде въ България и имало

защо, тъй като то се списвало много добре. Следъ Кръстьовича, редактори сж били д-ръ Иванъ Богоровъ и Тодоръ Бурмовъ.

Заслугитъ на „Български книжици“ сж голѣми, тъй като тѣ извикали сътрудничеството на нѣколко тогавашни книжовници, каквито сж били: Петко Рачовъ Славейковъ, архимандритъ Натанаилъ, по-късно владика Охридски и Пловдивски, Иоакимъ Груевъ и др. Нека се прибави, че „Български книжици“ сж печатали редица турски документи по българската история, отъ времето на османското владичество.

* * *

Грамадно е било значението на първия български вестникъ, основателъ на който е билъ д-ръ Иванъ Богоровъ (Иванъ Богоевъ). Богоровъ е посветилъ цѣлия си животъ на будителство. Той почва своето дѣло още въ Одеса, като ученикъ. Той е билъ първи основателъ на първия български вестникъ; той е билъ редакторъ на „Български книжици“; обикалялъ цѣла България, за да изучи нейното стопанско и социално положение, той първи е почналъ да пише по стопански въпроси: за търговия, за индустрия, за занаяти и ни остави два речника „Френско-български“ и „Българско-френски“, които принесоха голѣма услуга на занимаващитъ се съ френски езикъ. Това, обаче, което заслужва адмирация и поклонъ предъ паметята на д-ръ Иванъ Богорова, то е основаването на първия български вестникъ, „Български орелъ“ (20 априлъ 1841), най-напредъ въ Липиска. Но той има дълбокото съзнание, и много основателно, че единъ вестникъ по него време, трѣбва да се появи, издава и поддържа въ Цариградъ, за да може да бжде четенъ отъ българския народъ, не само въ Цариградъ, но и въ всички тогавашни събуждащи се селища — паланки и градове. И наистина, д-ръ Иванъ Богоровъ, въоръженъ само съ силна воля, съ търпение, постоянство, се залавя за това, което за онова време може да се нарече истински подвигъ. „Цариградски вестникъ“, който той основава въ Цариградъ (1848), съ голѣми мъчнотии, като си достави и една малка печатница съ срѣдства на букурешки търговци, завчасъ спечели име и популярностъ. Ако и издаванъ само седмично, той дава на българския читателъ голѣма информация, масса културни сведения, — етнографски и исторически бележки и дописки изъ епархиитъ, които представляваха голѣмъ народностенъ интересъ. На д-ръ Богорова станаха безвъзмездни, но смѣли и вѣрни дописници и сътрудници таквизъ изпъкнали общественици и учители, каквито бѣха: Петко Рачовъ Славейковъ, Пантели Кисимовъ, Юрданъ х. Константиновъ отъ Скопие, К. Д. Петковичъ, Р. Блъсковъ, Ботю Петковъ, Ник. Михайловски, Хр. Даскаловъ,

В. Каракановски, Н. Палаузовъ, Юр. х. Костадиновъ и др. Славейковъ печата въ „Ц. В.“ събиранитѣ отъ него послоници и поговорки и разни други документи по нашето минало — много интересни и не само за онова време; Юрданъ х. Константиновъ печата цѣль редъ описания на Скопие, Велесъ, Охридъ и др. документи по българската история; К. Д. Петковичъ печата описание на Св. Гора и на разнитѣ манастири; на допискитѣ на Р. Блъсковъ, книжовнитѣ и критични бележки на Сава Филаретовъ, на Михайловски и Юр. х. Константиновъ, се дължатъ множеството филологически и етнографически разисквания, печатани въ „Ц. В.“; тукъ се печата и биографията на Н. С. Палаузова.

Това разнообразно съдържание на „Ц. В.“, както и неговата информация за положението на политическитѣ, обществени и културни работи издигна „Цариградски вестникъ“ въ очитѣ на читателя, но не уголѣми нито броя на тиража му, нито броя на платцитѣ-абонати и Богоровъ се намѣри въ скоро време не само въ мжчнотия, но и въ нищета. Той бѣше принуденъ, съ голѣма болка въ душата си, да напусне „Цариградски вестникъ“ и да го остави за продължение на Александъръ Екзархъ, дошълъ отъ Русия съ всевъзможни обещания и помощи. Богоровъ напустна Цариградъ, потъналъ въ дългове къмъ Хр. Тъпчилеша и Кара-Минкови, които именно продадоха печатницата му на Ал. Екзархъ. Този последниятъ продължи „Ц. В.“, като плащаше на стопанинъ-издателя на вестника, Турко Васибеки или Васибеки отъ Върбица, една годишна награда, тъй като последниятъ бѣше съ своето влияние изходатайствувалъ ферманъ на свое име за „Ц. В.“.

Струва тукъ да се приведе спомена на Раковски за Богорова и „Цариградски вестникъ“. Този споменъ е печатанъ въ „Дунавски лебедъ“ бр. 8. Буквално този споменъ почва така:

„Това бѣше, както ми се струва, въ 1847 г. (не помня добре). Г. Богоевъ бѣше дошълъ до отчайване да сполучи допушения, кога единъ день се наидохми въ Хасъръ-Чаршиси, въ едно кафене, дѣ обично тогава ходѣха балкански българи. Тамо, като се разговаряхми съ него за тойзи предметъ, мене ми падна на умъ, че тая работа може се свърши чрезъ едного българина, кой бѣше тогава въ царска служба и за добръ йоще случай въ Министерство просвѣщения и земледѣлия. Той българинъ бѣше покойния Васибеки отъ Върбица, село въ Прѣславско окръжие, 6 часа далечъ отъ Котила“.

И Раковски разправя, че въ тази работа се намѣсилъ баща му и Христо Тъпчилеша, които убедили Турко Васибеки, „човѣкъ много интересенъ“, който искалъ известно

годишно възнаграждение. Наистина, таквозъ му било плащано отъ „бедния“ Богоровъ. Последниятъ задлъжнилъ и не билъ поддържанъ въ Цариградъ, та билъ принуденъ да забъгне, като оставилъ печатницата си на своитѣ кредитори: Тъпчилеща и Кара-Минкови, които продали всичко на Ал. Екзархъ.

Въ време на Ал. Екзархъ „Ц. В.“ не е билъ тъй живъ, смѣлъ, енергиченъ защитникъ на българскитѣ народности и интереси, въ борбата за народна независима черква. Нѣкои обвиняватъ Ал. Екзархъ въ остъпчивостъ къмъ гръцката патриархия, която за това му давала и известно възнаграждение. Но, тъй или инъкъ, „Ц. В.“, който не ще се е печаталъ въ повече отъ 500 броя недѣлно, принесе голѣма полза и на българското дѣло.

Освенъ „Цариградски вестникъ“ въ Цариградъ се появяватъ, едно следъ друго, вестниците: „Съветникъ“ и „Врѣме“ редактирани много добре отъ Т. Бурмовъ и Никола Михайловски; „България“ списвана отъ Драганъ Цанковъ въ папищашки духъ, издържанъ отъ католическата пропаганда въ Цариградъ. Петко Рачовъ Славейковъ издава „Гайда“ и „Македония“. Хумористичната „Гайда“ се четѣше твърде много но тя бѣше спрѣна отъ цензурата и Славейковъ я замѣсти съ историко-филологиченъ листъ, нареченъ пакъ „Гайда“. Славейковъ, опитенъ учитель, народенъ трибунъ, общественикъ, сътрудникъ на всички издания въ Цариградъ, въ 1866 г. почва изданието на в. „Македония“. Този вестникъ имаше голѣма сполука, голѣма популярностъ и принесе значителни услуги на българската общественостъ и народностно дѣло. Въ началото Славейковъ имаше за свой сътрудникъ Григорий Нѣмцовъ (Архимандритъ Григорий), по късно Григорий Доростоло Червенски. Последниятъ пишеше гръцки научни статии, въ които доказваше правото на българитѣ за народна черква и за въстановление на Охридската патриархия и архиепископия. Въ „Македония“ вземаха участие голѣмъ брой български книжовници, учени, учители, търговци и др. Отъ неговитѣ по-главни сътрудници, нека поменемъ: Светославъ Миларовъ, Тодоръ Икономовъ, Д. В. Македонски, Марко Балабановъ, Лазаръ Йовчевъ (Екзархъ Йосифъ I), Петко Горбановъ и др. Самъ Славейковъ пишеше остри, много пѣти злъчни, изобличителни статии и бележки за нехайството и недостатъчната решителностъ на нѣкои народни дейци въ борбата противъ Фенеръ. Светославъ Миларовъ написа редица статии, отъ които една „Дветѣ власти и касти“ костува на Славейкова затворъ въ полицията. Въ „Македония“ се появиха редица статии и дописки изъ Македония, съ гръцки букви, български думи. Тѣ бѣха назначени главно за онѣзи българи въ Македония, които не познаваха

българското писмо и си служеха съ гръцки букви въ кореспонденция и въобще въ дѣловни книжа. За девизъ на „Македония“, Славейкоаъ бѣше избралъ хубавия изразъ „Лошо нѣщо е да се помѣсти нѣкой отъ началата си, когато тѣ сж прави“. И в. „Македония“ не бѣше издаванъ въ много екземпляри. Тиражътъ му не надминаваше 1000 броя. Но той бѣше разпространенъ навсѣкжде изъ нашенско и се четеше съ голѣмо увлѣчение, като се знаеше колко голѣма е жертвата, която прави Славейковъ въ своитѣ усилия, за да издържа вестника, бидейки самъ въ крайни лишения и сиромашия. „Македония“ е, която главно води борба противъ Митхадъ Паша и неговитѣ наредби за намѣса въ българскитѣ училища и въ преподаванията на разни предмети, като се искаше по този начинъ да се обезличи народностния характеръ на тѣзи училища. Тодоръ Икономовъ е именно човѣка, който издига мощенъ гласъ противъ пагубната реформа на валията отъ Дунавския вилаятъ, имащъ седалището си въ Русе.

По българския черковенъ въпросъ „Македония“ заемаше едно изпъкнало и силно воинствено положение. Около Славейкова се въртѣше единъ цѣлъ станъ отъ доста крайни дейци, които бѣха отворили фронтъ противъ умѣренитѣ, представлявани въ вестницитѣ „Съветникъ“ (Тодовъ Бурмовъ и Никола Михайловски) и „Право“, по-после „Напредкъ“, издавани и редактирани отъ Ив. Найденовъ. „Македония“ спира своето издание въ 1872 г., следователно следъ създаването на Българската Екзархия, т. е. на българската народна самостоятелна, независима и свободна черква, чрезъ султанския ферманъ отъ 28 февруарий 1870 г. Поради разни обстоятелства, причини и условия, Славейковъ не можа да издържа по-нататкъ въ „Македония“, който, впрочемъ, бѣше преследванъ твърде много и отъ турската цензура. Но дѣлото на „Македония“, заслугитѣ на този вестникъ въ борбата съ Фенеръ, бѣха извънредно голѣми и всички ги признаваха.

„Право“ и „Напредкъ“, бѣха умѣрени вестници, издавани въ Цариградъ („Право“ на Ив. Дочковъ, 1869 до 1873 г., когато бѣше спрѣнъ отъ властта, Ив. Найденовъ, тогавашенъ неговъ редакторъ изкара позволение за в. „Напредкъ“). Ив. Найденовъ, народенъ учителъ, познаващъ много добре цариградскитѣ условия и духовнитѣ ни работи, бѣше пригърналъ онази умѣрена политика въ борбата съ Фенеръ и Патриархията, борба, както я водѣха Иларионъ Макариополски, Гаврилъ Кръстьевичъ, Тодоръ Бурмовъ, Д-ръ Хр. Стамболски и по-късно Марко Балабановъ. Въ „Право“ и „Напредкъ“ сътрудничеа голѣмъ брой учители изъ разнитѣ епархии, между които, нека поменемъ Тодоръ Н.

Шишковъ, юристътъ Петъръ В. Оджаковъ, Стефанъ С. Бобчевъ, негласно Д-ръ Хр. Стамболски и др. Между вестниците „Право“ — отъ една страна и „Македония“ отъ друга, известно време се води борба, почиваща върху идейни, канонически и организационни въпроси. Петъръ В. Оджаковъ и Марко Д. Балабановъ печатаха тукъ нѣкои отъ своитѣ канонически статии за организацията на Българската черква, които статии освѣтляваха истинското положение на въпроситѣ, свързани съ новия строй на Българската черква.

Единъ вестникъ, който се появи следъ „Македония“ и редомъ съ „Напредъкъ“ („Напредъкъ“ изляза почти до руско-турската война), бѣше в. „Вѣкъ“ на Марко Балабановъ, парижки възпитаникъ, свършилъ юридически науки, голѣмъ познавачъ на каноническитѣ въпроси. Като студентъ отъ Богословската академия на о-въ Халки, Марко Балабановъ бѣше човѣкъ съ широко класическо образование. Той пишеше майсторски статии, въ които внимателниятъ читател можеше да забележи не само вещината, но и смѣлостта на редактора, който подлагаше на критика лошото управление и злоупотрѣбитѣ на османската полиция въобще. „Вѣкъ“ извика силни прояви отъ страна на провинцията противъ золумитѣ, беззаконията, произволитѣ на управляващитѣ аги, вследствие на което по едно време той бѣше спрѣнъ, но съ голѣми ходатайства „Вѣкъ“ възкрѣсна съ ново название „XIX вѣкъ“. „Вѣкъ“ почна да излиза отъ 1874 г. Въ втората година на неговото издание, къмъ редактора Балабановъ се присъедини рускиятъ възпитаникъ, юристътъ Христо Стояновъ, отпосле председател на Върховния касационенъ съдъ въ България. „Вѣкъ“ изляза до 1876 г., когато Балабановъ, наедно съ Цанкова, бѣха изпратени като делегати по европейскитѣ дворове за ходатайство да се помогне на българския народъ следъ жестокоститѣ и кланетата презъ време на Сръдногорското възстание (1877).

Отдѣлно нѣкакъ си протестантитѣ издаваха въ Цариградъ в. „Зорница“ — съществуващъ и досега, който умѣрено, безстрастно даваше една обективна информация и обнародваше статии по разни вѣрски въпроси. „Зорница“ винаги се бѣ списвала съ вещина отъ представители на Библейското дружество.

Цензорътъ на българскитѣ вестници, Никола Геновичъ, издаваше и редактираше в. „Турция“, почвайки отъ 1865 г. Въ „Турция“, имаща донѣкжде характеръ на единъ турски официозъ, вземаха участие по известно време П. Р. Славейковъ, Тодоръ Икономовъ и др.

„Денъ“, научно-политическо списание, излизаше всѣка сръда, основано отъ Петъръ Карапетровъ, председател на печатарското дружество „Промишление“ и се редактираше отъ

Стефана С. Бобчевъ, отъ началото на появляването му (12 февр. 1875 г.) до май, когато Бобчевъ емигрира въ Одеса—Букурещъ. „День“ имаше за свои сътрудници самия Карапетровъ, П. Р. Славейковъ, Стоянь Михайловски и Ат. Илиевъ. Той съдържахше статии по книжнина, наука, стопански въпроси, етнография, политика и черковно дѣло. Въ „День“ се повдигна въпроса за едно висше българско училище въ Солунъ. „День“ бѣше спиранъ отъ цензурата за единъ месецъ, поради една остра статия върху черковното управление.

Не се спирамъ върху вестниците и вестникаритѣ извънъ Европейска Турция: Букурещъ, Браила, Нови-садъ, Бѣлградъ, Болградъ и пр., гдето излязяха въ разни времена вестници, като „Дунавски лебедъ“, редактиранъ отъ Раковски, „Народность“, редактиранъ отъ попъ Касабовъ, „Свобода“ и „Независимость“, редактирани отъ Любена Каравеловъ, „Дума на българскитѣ емигранти“, редактирана отъ Хр. Ботевъ и др. Въ края на 1876 г. Драганъ Манчевъ и Стефанъ С. Бобчевъ — нови емигранти въ ромънската столица, издаваха в „Стара-планина“, въ който се печатаха голѣма редица статии по положението въ България и се посочваха необходимитѣ реформи, като се изтъкваше, че за успокоение на населението има само единъ начинъ: широка политическа автономия, съ предѣли, въ които да влѣзе цѣла етнографска България.

2. Книжари и книгопродавци

Зовътъ за народностно събуждане, свѣстяване и възраждане, прiletѣлъ изъ Рилския и Хилендарския манастири, който намѣри отгласъ въ сравнително малко срѣди, трѣбваше да се допълни отъ други будители. На помощъ дойдоха келийнитѣ даскали, въобще учителитѣ и еснафитѣ, както и първенцитѣ, вредъ и навсѣкжде, дето таквизъ се намѣрваха, като самостоятелни, самодѣятелни и внушаващи довѣрие, както въ срѣдата на населението, тъй и предъ хюкюмата (правителството).

Въ това отношение не малка услуга принесоха българскитѣ вестници въ Цариградъ и тия на чужбина. Поборницитѣ за народно слово, народностно съзнание, за народна черква въ Цариградъ, бѣха намѣрили най-важенъ подслонъ при вестниците, които се явиха тамъ и за които е дума тукъ по-горе. Богоровци, Славейковци, Найденовци, Г. Кръстьевичъ и Балабановци казаха своята дума, която въ много отношения бѣше потресна и произведе силно действие. Всѣки вършеше своето дѣло, както го разбираше, а същественото бѣше тамъ, че единодушието въ главната линия и насока за възраждането, бѣше всѣкога пълно.

Излѣзе, че книгата, бѣше единъ чудотворенъ инстру-

ментъ за събуждане, просвѣта, наука и възходъ. Но де е тази книга? Наистина, тя се появи вече доста възмогнала въ втората четвъртъ на XIX в. но тя, тази книга, имаше нужда отъ носители, разпространители, апостоли и проповѣдници. Тукъ играятъ важна роля нѣколко книжари, които носѣха въ своитѣ дисаги и въ дълбокото на своитѣ души, ако щете инстинктивно, чувството, че тази България, още дремяща любезна майка, има нужда отъ помощъ, отъ насърчение, отъ упжтване къмъ възходъ.

Въ това време именно се появяватъ, ако и слаби, две печатници въ двата края на българската земя. Въ Солунъ Отецъ архимандритъ Теодосий основава една печатница, въ която се печататъ много служебни книги. Въ Самоковъ единъ отъ родоначалницитѣ на Карастояновия родъ сжщо така се опитва и нарежда една скромна печатница, най-напредъ за шампи (икони на хартия), а после и за нѣкои молитви и богослужебни книги. Но това сж сла и опити, слаби лжчи, които не проникватъ нито поне повърхностно, въ българската общественостъ. Появяването на печатници въ Цариградъ, Виена и Будапеща, както и лесния достжпъкъкъмъ печатници въ Бѣлградъ, Нови-Садъ и пр., улесняватъ до голѣма степенъ това, което се нарича книгопечатане.

Въ първо време едва ли книгитѣ, които се печатаха въ Цариградъ и другаде можеха да проникнатъ въ достатъчна дълбочина въ срѣдитѣ на зараждащата се българска интелигенция. Цариградскитѣ книги, издавани отъ Славейковци, печатарското д-во „Промишление“ и други, особено нѣкои отъ учебницитѣ и отъ по-популярнитѣ издания (повести, разкази — малки и голѣми, брошурки съ общественъ и морално съдържание), — всичко това бѣше значителенъ приносъ къмъ просвѣтното и културно дѣло.

Но тукъ се явиха сега книжари и книгопродавци — скромни, даже бедни откъмъ срѣдства, но богати откъмъ родолюбие и народностенъ духъ, които извършиха подвига за разпространението на българската книга по всички краища, села, паланки и градове на българската земя. На първо мѣсто заслужва да се помене името на Христо Груевъ Дановъ отъ Клисуре (р. 1828, умр. 1911).

Младиятъ Дановъ, по природа любознателенъ, родолюбивъ и готовъ при всѣкакви лични несгоди и жертви да помогне за свѣстяването на народа, почва като народенъ учителъ въ нѣколко южнобългарски села (Стрѣлча, Перушица), по-късно въ Пловдивъ. Неговата, обаче, грамадна заслуга състои на първо време и мѣсто въ онова апостолство, съ което той се натоварва за издаване на нѣкои книги и за разнасянето на тѣзи книги лично по разни селища, за да бждатъ тѣ разпространени, четени и използвани. Яхналъ нѣкое конче или магаре, много пжти пеша, съ дисаги на

рамо, Дановъ обикаля надлъжъ и наширъ цѣла България отъ дветѣ страни на Балкана и отвѣдъ Рила и помага на първо мѣсто да се набавятъ училищата съ съществуващитѣ тогазъ учебници, печатани, между прочемъ, и отъ него въ Виена и Буда-Пеща, а сжщо така да разпространява нравоучителни и патриотични разкази и повести, които самъ лично препоръчва за четмо на учители и ученици. Българското учителство и цѣла България, благодарни искрено къмъ Данова за неговитѣ услуги, въ единъ юбилей (1905) прослави приживѣ дѣлото на Данова и самия юбиляръ.

Заселенъ окончателно въ Пловдивъ, основалъ тамъ и своя печатница, уредилъ едно образцово книгоиздателство, издавалъ презъ течение на 6 години в. „Марица“ — най-важния органъ на българщината не само въ Южна България, Дановъ съ своята книжарница бѣше станалъ срѣдище на култура. До 1905 г. Дановото книгоиздателство бѣше издало 856 книги, а до 1934 г. 2500 книги. Голѣмъ приносъ къмъ умственъ, народностенъ и политически възходъ донесоха главно две отъ изданията на Данова. Това бѣха на първо мѣсто в. „Марица“, който се четеше навсѣкжде въ България, а освенъ това и „Лѣтоструй“ — годишенъ алманахъ, изпълненъ съ важни научни, политически и нравоучителни данни и сведения. „Лѣтоструй“ се печаташе въ Виена, а „Марица“ въ Пловдивъ. Книгоиздателството на Данова въ Пловдивъ имаше свои клонове въ нѣколко мѣста на България.

Други все така много полезенъ книжаръ и книгоиздатель, пакъ съ седалище въ Пловдивъ, бѣше Драганъ Манчовъ (р. въ Батакъ на 1834). Училъ се въ родното си мѣсто, после въ Пазарджикъ, гдето билъ подидаскалъ (подучителъ). Следъ нѣколкогодишно учителствуване въ Радиково, Батакъ, Перушица и Пловдивъ, отворилъ книжарница въ Пловдивъ на 1862. Първитѣ си книги печаталъ въ Цариградъ, гдето ходилъ самъ. Следъ Пловдивъ, той открилъ книжарници въ Свищовъ и Солунъ. Отъ 1865 г. Манчовъ почналъ да печата книгитѣ си въ Виена. И Драганъ Манчовъ като Данова е единъ отъ разносвачитѣ на българската книга, особно на учебници, низъ разни селища въ България. Отъ изданията на Манчова нека поменемъ неговия „Бащинъ езикъ“ (Букваръ и читанка), който е ималъ повече отъ 30 издания. Нему се дължи изданието на хубавия и до сега единственъ пълненъ Енциклопедически словарь, приготвенъ съ трудолюбивата ржка на Лука Касжровъ, библиотекаръ на Народната библиотека въ Пловдивъ. Драганъ Манчовъ бѣше познатъ по своето крайно народностно чувство и родолюбие. Той издаваше въ Пловдивъ в. „Народенъ гласъ“ съ насока свободолюбива и родолюбива, и бѣше събралъ около себе си нѣколко добри писатели и публицисти. Въ 1876 г. Манчовъ бѣше принуденъ да емигрира въ Букурещъ, гдето съ С. С.

Бобчева основа „Стара-планина“ — вестникъ редактиранъ изключително отъ Бобчева, въ сътрудничество на много негови приятели и познайници отъ Цариградъ (Д. В. Храновъ, Иванъ Вазовъ, К. Величковъ, Ив. Говедаровъ Петъръ Станчевъ, Стоянъ Михайловски).

Тукъ не е лишно да се напомни, че е имало и други скромни книгоиздатели и книжари, които сж разнасяли българската книга и сж я давали на желающитѣ, за да се запознаватъ съ най-новитѣ издания на българската книжовна мисль. Нека поменемъ между тѣхъ Хаджи Найдена Хаджи Ивановичъ, жителъ на гр. Татаръ-Пазарджикъ (р. 1803, умр. 1862). Той е билъ не само книжаръ и разносвачъ на книги и списания по разни мѣста на българската земя, но и е издалъ нѣколко книги (около 26). Хаджи Найденъ е ималъ и това добро чувство на книгоиздателска солидарность, че самъ въ много случаи се е подписвалъ, като спомоществователъ и откупвачъ на стотина екземпляри нови книги и съ това е улеснявалъ тѣхното издание, а за разпространението имъ се е грижилъ самъ лично.

Заслужва сжщо да се помене и книгоиздателството на Ивана Момчиловъ въ Търново, което пусна въ свѣтъ много полезни учебници и книги за прочитъ.

XV.

Търговци

Каза се, че първенцитѣ сж се появили въ разни обществени състояния. Като търговци тѣ особно сж се засилили въ времена когато отъ селата, следъ уталогане на кърджалийско време, сж надошли много пѣргави, волеви и енергични селяни, които скоро се посветили на търговия, издигнали се всрѣдъ обществото, станали сж предни хора, голѣмци и първенци и сж били твърде влиятелни, на първо мѣсто поради своята материална самостоятелность. Независимо отъ това, търговци съ голѣмъ размахъ сж се появили въ много мѣста на България, Тракия и Македония и тѣ не сж се задоволявали съ мѣстна търговия, а се устремявали въ чужбина: Влашко, Брашовъ, Пеща, Виена, Одеса, Липиска, Москва. Иматъ се данни, че отъ Банско и въобще отъ цѣлия Разлогъ, българи-търговци е имало съ писалища въ Виена и Липиска. Тефтери отъ края на 18 в., находящи се въ Архива на нашето възраждане свидетелствуватъ за това. Сжщо така търговци отъ Велесъ, Скопие, Кратово, Търново, Вратца, Видинъ, Габрово и пр. и пр. въ разни времена, а нѣкои и постоянно сж се сношавали съ поменатитѣ търговски градове и едни сж основавали клонове и даже се заселвали тамъ, като продължавали своитѣ тѣсни връзки съ Родината.

Въ самата страна нѣкои отъ тѣзи търговци, благодарение на положението си, сж успѣвали да добиятъ султански

фермани, съ които сж били припознавани за бератлии търговци, каквито сж били нѣкои дубровничани, венецианци, генуезци и пр.

Тукъ е важно да се изтъкне, че търговцитѣ, установили се въ нѣкои влашки градове, както и въ Одеса, Пеща, Виена и пр., като гледали стремежитѣ на мѣстни видни жители, особно на гърцитѣ-търговци, находящи се въ сжщитѣ мѣста, дето и тѣ, замисляли да правятъ, споредъ силитѣ си, възможното за будене, свѣстяване, възраждане на своя народъ. Отъ тукъ онѣзи красиви прояви на пожертвование, направени отъ страна на одески, браилски, букурещки и др. българи, за просвѣтното дѣло въ тѣхнитѣ родни градове, отъ тукъ жестоветѣ на Априловъ, Кефаловъ, Денкоглу, Христо и Евлогий Георгиеви и др., направили толкозъ много за поддържане народностния духъ и за подкрепяне на училища, книги, черкви и пр.

Между търговцитѣ, за които е дума тукъ, отдѣлятъ се като особна група, характерна по своитѣ занятия и заслуги, джелепитѣ и бегликчиитѣ. Тѣ сж били състоятелни хора, които закупували добитъкъ, отхранвали го, карали го въ Одринъ и Цариградъ за турската войска, били сж на голѣма почитъ, винаги сж били обиколени отъ маса ясакчии (тѣлохранители), въоръжжени пандури и пр. и пр. Въ Цариградъ тѣ сж имали достъпъ до паши и везири, много пѣти до самия султанъ и съ своето влияние сж давали закрила на много нуждающи се отъ разни категории население. Това е давало сила и смѣлость на тѣзи, които сж се намѣрвали въ нужда, а голѣма частъ отъ тѣхъ сж били учители и други културни дейци.

На джелепитѣ и бегликчиитѣ се посвещава следнята глава.

XVI.

Джелепи и бегликчии. Тѣхната роля въ възраждането.

1. Джелепитѣ споредъ нови архивни неиздадени османски документи

Историята на нашето минало презъ време на османското владичество и особно държавно-правната ни презъ това време история, знаятъ класове и състояния на населението, отъ които нѣкои сж били надарени съ особени права и привилегии, но и съ задължения. Такива сж били на първо мѣсто така нареченитѣ войници (войнигани), дервентчии (пазителни на балканскитѣ тѣснини), соколари или соколджиини (отвъждачи и доставчици на ловджийски соколи), мартулоси (мѣстна стража) и пр.

За тѣзи класове и състояния, създадени следъ османското завоевание у насъ, говорятъ всички лѣтописни и исторически трудове — наши и чужди. Подробно за тѣхъ

се говори както въ Иречковата история, така и въ Новата политическа и социална история на България отъ проф. В. Н. Златарски (Вж. стр. 11 и след.).

Освенеъ тѣзи класове и състояния, създадени отъ османцитѣ или наследени и измѣнени споредъ новитѣ условия отъ тѣхъ, има два класа или две състояния, за които или не се говори нищо въ нашитѣ лѣтописни и исторически сведения, или се говори съвсемъ малко и съвсемъ недостатъчно.

За джелепитѣ, както и за войницитѣ се срещатъ много сведения и чести поменавания въ султанскитѣ заповеди (ирадета) отъ най-ранно време на османското владичество и заповеди, изпращани до кадии и административни чиновници въ много градове и паланки.

Споредъ тѣзи султански ирадета (заповеди), джелепитѣ сж били известни строго опредѣлени и вписани въ официални тефтери (регистри) лица, ксито сж имали задължението да доставятъ едъръ и дребенъ добитъкъ за султанската войска, било въ Цариградъ, било въ време на походъ. Въ сжщитѣ тефтери е било обозначено числото на глави добитъкъ, което всѣки джелепинъ е билъ длъженъ да достави, види се, срещу опредѣлена заплата. Но задължението е било строго предписано и отъ него никой джелепинъ не е могълъ да се освободи.

Кадии и административнитѣ чиновници, които сж били длъжни да приематъ известния брой добитъкъ за Одринъ, Цариградъ или за походъ, били застрашавани съ наказание, ако не бдятъ внимателно за тази доставка, главно на овци.

Едно султанско ираде отъ 1566 г. до кадиитѣ въ Берковица, Пиротъ, Самоковъ, Скопие, Кратово, Тиквешъ, Щипъ, Струмица, Радомиръ, Враня, предписва „овцетѣ, които старитѣ и нови джелепи въ подведомственитѣ вамъ околии трѣбва — споредъ таблицата — да дадатъ, възлизатъ на 174,290 глави“. Заповедъта нарежда штоо кадиитѣ „да внимаватъ и прегледатъ старитѣ и нови списъци на джелепи въ всѣка околия“ и да прибиратъ дължимия брой овци подъ страхъ на лична отговорностъ и наказание.

Друга една заповедъ отъ 1566 г. до кадиитѣ въ Черменъ, Нова-Загора и Узунджово, нарежда, подъ строгата отговорностъ на адресатитѣ, да направятъ всичко, за да доставятъ всѣки по опредѣлено количество овци отъ джелепитѣ за султанския походъ. Самъ султанътъ въ тази си заповедъ предупреждава, че той ще стигне на 30 априль 1566 г. и че джелепитѣ сж длъжни да доставятъ опредѣления брой овци на коначитѣ (спиркитѣ).

Въ друга една заповедъ до кадията въ Филибе (Пловдивъ) отъ 1568 г. на този последния се напомня, че споредъ „представения списъкъ на джелепитѣ (отъ кадията) отъ Плов-

дивъ сж записани всичко 25,110 овци, а изпратилъ само 6,219, та оставатъ да се изкаратъ 18,696 глави“, които той е длъженъ да изпроводи съ суруджии (водачи) до Одринъ. Въ противенъ случай, той не само ще бжде уволненъ, но и наказанъ.

Характерна е султанската заповедъ отъ 23 февр. 1575, изпроводена до кадията въ Дупница и натоварения съ записване на джелепи Мубаширъ Мустафа Чаушъ. Въ тази заповедъ се казва, че „сегашниятъ кадия въ София пише въ столицата ми, че войниците отъ сжщата околия се явили при него въ шерийския съветъ, като се оплакали и заявили: когато има султански походъ, ние отиваме на война, служимъ всѣка година при султанскитѣ коне и ливади въ щастливата столица, изпълняваме и други работи; за насъ нѣма нищо тежко, щомъ е да служимъ на султана, но сега ни записватъ и изнасилватъ за джелепи, което е противно на закона“. Султанътъ повелява: „избѣгвай да записвашъ за джелепи тѣзи, които отъ старо време сж войници, както и тѣхнитѣ синове, а да записвашъ други лица. Не върши противни на закона и на царската ми заповедъ и на обичая нѣща“. Отъ тази заповедъ става ясно, че положението на войниците не е било свързано съ такава тежка отговорност, каквато е била тази на записанитѣ и задължени за доставка на добитъкъ — джелепи.

За да видимъ съ какво голѣмо внимание и съ каква строгостъ сж държани онѣзи кадии и чиновници, които не се съобразявали съ приетия редъ за числото на джелепитѣ и на дължимитѣ отъ тѣхъ, изкарани и неизкарани овци, привеждамъ следната заповедъ отъ февр. 1592 до бившия кадия на Татаръ-Пазарджикъ. Въ нея се казва, че кадията описалъ неотдавна джелепитѣ на София и подведомственитѣ ѝ мѣста, които възлизали на 961 и били задължени, споредъ изпратенитѣ отъ кадията тефтери, да изкаратъ 30,200 овци. Сега, обаче, софийскиятъ кадия съобщава, че не е възможно да се изкаратъ повече отъ 13, 30 овци, разхвърляни върху 421 джелепи. Затова султанътъ изисква отъ този кадия да намѣри самъ и достави липсата въ повече на посоченитѣ отъ него овци и джелепи. „Ако пъкъ си записалъ фиктивно (въздухъ) — казва се въ заповедъта — всичко ще бжде заплатено отъ тебе“.

Отъ горнитѣ султански заповеди¹⁾ може да се направи такъвъ изводъ: джелепитѣ сж били, както войниците, едно състояние отъ рая, които сж записани като доставчици на добитъкъ, главно на овци и тѣ не можели да се освободятъ

¹⁾ Авторътъ използва поменатитѣ тукъ заповеди, споредъ както ги намерява въ Доклада за турскитѣ документи, приготвени за печатъ отъ Панчо Доревъ — голѣмъ познавачъ на турския езикъ и турскитѣ старини.

по никой начинъ отъ тази тегоба. Наистина, тѣмъ се заплащало за доставката, но тѣ отговаряли за липситѣ на броя овце, които сж били длѣжни да доставятъ за Одринъ, Цариградъ или за походъ (на война).

Особна е била, обаче, отговорността на кадитѣ и другитѣ чиновници, натоварени съ надзора и прибирането на записанитѣ върху джелепитѣ количества овци и за липситѣ на доставката отговаряли именно тѣзи кадии и други чиновници. Броятъ на джелепитѣ и овцитѣ се опредѣля отъ самитѣ кадии споредъ установения редъ и обичай, които изпращали за това специални списъци (тефтери) въ Цариградъ.

2. Официалната тегоба на джелепитѣ става свободна професия — заслуги по възраждането

Както се каза, джелепитѣ сж били едно състояние или единъ разредъ отъ рая, вписани въ особни регистри (тефтери) и съ задължения да доставятъ на държавата едъръ и дребенъ добитѣкъ въ опредѣлени размѣри. Това е било въ първото време на османското владичество, въ XVI до къмъ XVIII в., а може би и до Танзимата (1839—40 г.). Въ края, обаче, на XVIII в., както се види, особено въ началото на XIX в., следъ преобразуванята на Селима III и Махмуда II джелепитѣ съ поменатия характеръ, изгубватъ своето сжществуване. Обаче, тѣй като доставчици на едъръ и дребенъ добитѣкъ, било за войската въ време на походъ, било за Одринъ и Цариградъ, сж били необходими, то съ тази професия сж се заловили доброволци-джелепи.

Ето защо въ всички разкази и сведения на лѣтописци и въ речницитѣ, *ожелепи* сж опредѣлени като търговци на едъръ и дребенъ добитѣкъ.

Ето какъ, въ единъ отъ най-добритѣ турски речници на Сами бей се опредѣля какво нѣщо е джелепинъ: „търговецъ-закупвачъ на едъръ и дребенъ добитѣкъ за отглеждане и препродаване. Както закупуването, така и отглеждането сж се извършвали отъ опитни прислужници (есири). Джелепликъ е занятието на собственика на джедепа (джелепчия)“.

Почти сжщото обяснение ни даватъ и други турски речници, напр. френското издание на Али Сейди.

У насъ, въ ржкописния речникъ на турски думи, отъ Несторъ Маркова, откупенъ отъ Българската Академия на наукитѣ, за *ожелепинъ* се казва, че е търговецъ на едъръ и дребенъ добитѣкъ. Сжщото се срѣща и въ нѣкои други наши речници. По-подробно за джелепи срѣщаме у Дювернуа (Словарь болгарского языка. По памятникамъ народной словесности и произведенія новѣйшей печати, Москва 1885 г.). У Дювернуа подъ думата джелепинъ се срѣща следното обяснение: „хозяинъ скота, прасоль (син. браничяръ — Тодору

Господь помагалъ, та стана чуденъ джелепинъ, та собра стока голъма“; — заето отъ „Български народенъ сборникъ“ отъ В. Чолаковъ, стр. 134).

Погрѣшно, чини ми се, Дювернуа поставя и думата челеби, като свързана съ джелепинъ. У Найдень Герова *Джелепинъ* е изтълкувано съ браничаръ, гуртовщикъ. При *Джелепински* овци, Геровъ обяснява: брана, браница, бранице, купеница; гуртъ. Гуртъ и гуртовщикъ означава стадо отъ добитъкъ и тѣхниятъ стопанинъ или продавачъ на едро.

Въ сбирката на А. П. Стоиловъ (Български народни пѣсни), се срѣща една пѣсенъ, въ която се разправя, че Тодоръ за да избѣгне прокобяването, че ще бжде убитъ отъ собствената си майка, което чель въ нѣкаква книга, избѣгалъ въ Влашко, гдето стоялъ 9 години и станалъ голъмъ джелепинъ. Той събира тамъ тежка жива стока: 9 сюрии рудници сиви говеда и 9 вакли овнове. Наглавя Тодоръ овчари и говедари и подкарва стоката за Долна земя, неговъ вилаетъ. Като приближава неговото село, спира стадата въ ливадитѣ и казва на овчаритѣ полека да ги каратъ — той ще отиде напредъ храна да приготви. Отива въ своята кѣща, гдето не го познаватъ, остава тамъ да ношува и, за да се присвои носената отъ него „голъма хазна“, сбждва се фаталното прокобяване. Той бива убитъ, а, че той е билъ синъ на тази кѣща, узнало се на другия день отъ овчаритѣ, дошли да го търсятъ.

Ето и една друга пѣсенъ, която се пѣе отъ котленци въ Добруджа и въ самия Котелъ: „Добри були си думаше — събери буле седѣнка — сестра си Иовка дваждъ викай — ако не рачи да дойде — ти ѝ се вѣрно закълни — драгинко Добри тукъ не е — той на Добруджа отиде — Добруджа Каракозлуджа — сури говеда да бере“.

Разказвали ми сж, че когато джелепитѣ стигали въ Котелъ, тѣ обръщали внимание съ своята гиздава и живописна носия. Тѣ били облѣчени въ дрехи, покрити съ сърма, наметнати съ чепкенъ (единъ видъ кѣса мантия, безъ ржкави — намѣтало — сжщо така украсенъ съ сърма). На широкитѣ имъ пояси имало пълно въоръжение: пищови и ножове и, когато яздели на хубави врани коне, тѣ привличали вниманието на своитѣ съотечественици, ублажаващи тѣхното болярско състояние и голъмо влияние, което тѣ имали предъ мѣстнитѣ субаши и кадии.

Споредъ мои разпитвания на стари копривценци и котленци за джелепи и джелепликъ може да се направи следния изводъ:

Най-много богати или видни джелепи въ миналото сж дали Панагюрище и Копривщица. Първенцитѣ и състоятелни хора отъ тѣзи градове сж се посветявали на купуване, отглеждане по совати (между друго въ Плѣвенско) на едъръ

и дребенъ добитъкъ, който тѣ сж карали въ Одринъ и Цариградъ да го продаватъ изцѣло. При идването си въ Цариградъ, копривщенскитѣ богати джелепи, на които стадата сж били водени отъ особни сеизи (прислуга), сж били посрѣщани отъ мѣстни купувачи на едро и сж уславяли цената на добитъка по ока месо, споредъ окитѣ месо на живо. За да се вземе една смѣтка отъ стойността на добитъкъ, безъ разлика на тегло, правили сж следното: купувачътъ избиралъ най-мършавия добитъкъ, а джелепинътъ най-тлъстия, теглили ги по отдѣлно, сборъ отъ теглата имъ дѣлили на две и частното се е смѣтало за тегло на всѣка глава отъ добитъка.

Почти сжщото ми сж разказвали и познавачи на занаятието джелепликъ — нѣкои котленци, имащи кжши и саи въ Добруджа и отгледващи голѣмъ брой добитъкъ — едъръ и дребенъ, много пжти нѣколко съдружници заедно. Нѣкои отъ тѣзи котленци закупували, сжщо така, както и копривщенци, едъръ и дребенъ добитъкъ и го карали въ Одринъ и Цариградъ за проданъ изцѣло (топанъ) и така ставали джелепи.

Тѣзи джелепи били влиятелни лица и въ мѣстата, дето сж закупували добитъка и дето го отгледвали, а сжщо така тѣ били влиятелни въ Одринъ и особно въ Цариградъ предъ паши, везири и предъ самия султанъ, на когото тѣ подарявали най-добритѣ брави отъ стадото, било курбанъ-байрамъ, било по други случаи. Ходатайствата на тѣзи джелепи предъ сановници и чиновници и предъ самия султанъ, много пжти били уважавани, още повече, че тѣ били умѣстни — било за нѣкого несправедливо хвърленъ въ затворъ, било за нѣкого изпратенъ на заточение въ Диаръ-Бекиръ, или въ Азия. Това, обаче, което изтъква много повече заслугитѣ на джелепитѣ, е, че въ роднитѣ си мѣста тѣ сж правѣли пожертвувания за училища и черкви, а най-много за манастири, особено за Рилския манастиръ, който е украсенъ отъ имената на копривщенски и панагюрски джелепи. Кжшитѣ на джелепитѣ сж били много пжти убѣжище на невинно преследвани. Така е било особно съ кжшитѣ на копривщенски и панагюрски първенци — джелепи въ Пловдивъ.

Споредъ разкази на копривщенци, въ Цариградъ, въ Кючукъ-кьой, е билъ настаненъ за улеснение на своята работа, малкиятъ чорбаджи Стоянъ — джелепъ, който е ималъ около себе си голѣмъ брой прислуга и въ кжщата си е билъ направилъ параклисъ, гдето български свещеникъ служилъ литургия.

3. Джелепи и бегликчии — стопански и културни чинители въ време на Възраждането

Съвсемъ малко и то само пжтьомъ се срѣща нѣкоя и друга дума за новитѣ джелепи въ всички наши исторически

и етнографски изследвания и статии. Колкото за джелепитъ отъ първитъ вѣкове на османското владичество, тъй както за тѣхъ е съобщавано въ султанскитъ ирадета (заповеди), за тѣзи джелепи, които сж били особно състояние или класа, каквито сж били и войниганитъ, — за тѣзи старовремски джелепи, ни думица не се срѣща въ всички наши, безъ изключение, исторически изследвания и статии. Тъкмо затова азъ отдѣлихъ повече мѣсто за тѣзи джелепи съ нѣкои подробности, заети отъ първоизточници, каквито сж султанскитъ фермани и ирадета, посочени по-горе поименно.

Като едно отражение на старовремскитъ джелепи се срѣща нѣщо у Петра Карапетровъ, авторъ на „Материали за описание града Панагюрище и околнитъ му села“. Срѣдецъ 1893, стр. 140. Авторътъ на тѣзи „Материали“ както винаги добросъвестенъ издирвачъ и тѣнъкъ изучвачъ и наблюдателъ на подробности въ народния битъ, общественъ и стопански строй, ни предава нѣкои подробности за панагюрскитъ джелепи и за ферманитъ, досежно сжщитъ. Въ тѣзи фермани, именно, азъ срѣщамъ следи или това, което наричамъ отражение на най-старитъ, въ време на османското владичество, джелепи. Ето какво ни разправя Карапетровъ:

„Повече скотовѣдци (отъ Панагюрище), особено ония, които имаха много добитъкъ, се занимаваха и съ търгуване на жива стока, като всички мжжки отъ овцетъ си и нѣкои отъ говедата си отдѣляха, па като купуваха още отъ други нѣкои тукашни скотовѣдци, както и отъ разни други страни именно: въ западна България, Сърбия и Босна, охранваха ги добре и напokonъ ги караха въ Цариградъ за проданъ. Такива търговци, каквито имаше не само въ Панагюрище ами и въ Котелъ, Самоковъ, Копривщица и въ други нѣкои мѣста, се наричаха и още се наричатъ джелепи. Съ джелепската търговия по-сетне се занимаваха и мнозина панагюрци, които имаха повече пари, макаръ и да не сж тамазлжкчии (скотовѣдци), та тѣзи нѣкои събираха овни, други говеда, биволи, кози и, откакъ ги охранваха, както казаха, караха ги въ Цариградъ, но повечето ги колѣха въ тукашнитъ салхани. Независимо отъ правдинитъ (привилегиитъ), които въобще панагюрци сж имали, и търговцитъ джелепи отъ Панагюрище сж имали известни правдини, както се вижда отъ единъ ферманъ, издаденъ презъ 1259 (араб. лѣточисл., а отъ Р. Хр. 1843 година) (около преди 50—51 години), отъ който сж запазени преписи въ кжщитъ на покойнитъ Пантели Карапетровъ и Стойко Т. Дѣльовъ. Споредъ този ферманъ, джелепитъ били освободени отъ всѣкакви мита и даждия, колкото се отнася до закарването на овцитъ имъ въ Цариградъ, ала, следъ Танзимата, нѣкои службаши въ областитъ, като захванали да имъ взематъ такива даждия, заповѣдва се

на тия последнитѣ и строго имъ се забранява, щото, както и по-преди, да не закачатъ джелепитѣ, нито овчаритѣ имъ, нито да имъ взематъ каквито и да сж даждии, нито да препятствуватъ на преминаванетоъ презъ градоветѣ на добитѣка имъ, та каквото би се следвало да плащатъ ще платятъ когато пристигнатъ въ Цариградъ.

Другъ единъ ферманъ, издаденъ следъ 5 години (презъ 1264 година отъ Егира отъ Р. X. 1847), отъ който се намира преписъ тоже у Дѣдьови, е почти съ сжщото съдържание, но въ него е притурено, че следуемитѣ се даждия трѣбва да се взематъ отъ джелепитѣ за ония овци, които биха продали по пжтя, преди да пристигнатъ въ Цариградъ“.

*

Колкото за бегликчиитѣ ще се задоволя да кажа много накратко следното:

Думата бегликъ означава обикновено хазна, държавно съкровище, държавно имане, нѣщо принадлежащо на организираното общество, на държавата. Но бегликъ означава още онзи данѣкъ, който се събира като десетѣкъ въ полза на хазната отъ овци и кози. Данѣкътъ е опредѣленъ и той се продава на търгъ и който го купи има право като бегликчия да го събира, въ границитѣ, разбира се, на стария законъ и обичай.

Подобни бегликчии е имало въ цѣла България. Като състоятелни хора, които сж плащали предварително сумата на беглика, за нѣкоя околия, много пжти за цѣлъ окржгъ (санджакъ), тѣ, както и джелепитѣ, сж привличали вниманието на турскитѣ чиновници, паши, аени, които сж се отнасяли съ известни почитания къмъ подобнитѣ богаташи, правили имъ всевъзможни отстъпки, слушали тѣхнитѣ ходатайства, по тѣхна молба пущали затворени, разрешавали строенето на училища, изходатайствували чрезъ кадията поправка на стари черкови, порутени, понѣкога даже строене на нови черкви и пр. и пр.

Както джелепитѣ, тѣй сжщо и бегликчиитѣ сж били особно пожертвувателни за черкви и манастири. Въ народнитѣ пѣсни и разкази, както и въ народнитѣ предания се говори твърде много за бегликъ и бегликчия. Тукъ ще посоча само нѣколко таквизъ поменавания, у Найдень Герова (вж. неговия Рѣчникъ) и у Дювернуа. Въ една пѣсень, записана отъ Братя Миладинови, има следния характеренъ стихъ: „Всичкото бегликъ вземете, овцитѣ съ овчаритѣ, говедата съ говедаритѣ, още ни бегликъ земете кжщата съ покжщнината, чорбаджи Петко пуснете“ (112). Друга пѣсень отъ братя Миладинови гласи: „Бере се, мамо, бегликътъ, на връхъ на Стара-планина, и азъ ще мамо, да ида, бегликъ-кехая да стана, на бегликчия войвода (129).

Иречекъ въ своитѣ „Пжтувания по България“, прев. Ст. Аргировъ (стр. 146), като говори за пловдивскитѣ забогатѣли бегликчии, величае ги съ титлата патриции и казва: „Тѣзи първенци сж били главно бегликчии, които сж наемали отъ правителството събирането на беглика или десетъка отъ добитъка, който е пасѣлъ на голѣми стада по пл нинитѣ и полята на цѣла европейска Турция, родомъ най-вече отъ Копривщица... Нѣкои отъ тѣхъ сж били и на турска служба и сж се ползували съ голѣмо уважение въ Цариградъ. Тѣзи бегликчии сж поддържали християнството, помагали на училищата, подновявали и строили черкви“. Сжщиятъ Иречекъ съобщава, че „въ нашето столѣтие още преди 40-тѣ години, свѣтски „ефори“ (настоятели) на Бачковския манастиръ сж били български бегликчии отъ Копривщица, чиито ликове били изписани по стѣнитѣ на черквата“ (ц. с. стр. 425). Иречекъ поменава, че и черквата въ с. Изворъ (Кюстендилско) е построена отъ копривщенския бегликчия Стоянь Чорбаджи Чалжоглу (стр. 592). Той не пропуска да подчертае, че родътъ на Стефанакѣ князь Богороди, сжщо на епископъ Софроний Врачански отъ Котелъ, е билъ бегликчийски (стр. 728).

Единъ характеренъ случай за бегликчиликъ посочва Карапетровъ въ поменатата си по-горе книга, а той е следния: панагюрецътъ Цвѣтко хаджи Георгиевъ съ известна хитростъ и подправенъ ферманъ сполучилъ да събере беглика въ арнаутлука, какъвто не искали да даватъ, и да го занесе въ Цариградъ, отъ гдето издали заповедъ щото занапредъ беглика да се дава само на него.

Д. Мишевъ въ своята „България въ миналото“ (стр. 261), като говори за джелепи и бегликчии, основателно имъ приписва голѣми добродетели и услуги по нашето възраждане. Народътъ виждалъ въ тѣхъ родни покровители, влиятелни защитници предъ властта и на кжщята имъ гледалъ като убѣжище (азилъ) на онеправдани и преследвани. Тѣ сжщитѣ били строители на черкви, училища, мостове и пр. и пр. Мишевъ привежда имената на голѣмъ брой отъ тѣзи първенци — чорбаджии.

XVII.

Еснафи

Еснафитѣ сж занаятчийски корпорации. Тѣхното значение въ дѣлото на българското възраждане е грамадно. Еснафи у насъ сж се появили презъ време на османското владичество много рано. За менъ тукъ не е важно да диря произхода на българското еснафство: дали то е дошло отъ Турско, по-право отъ Анадола или отъ Западъ, отъ цеховата система. Истината е, че въ строя, службитѣ, външнитѣ прояви на еснафитѣ се срѣщатъ извънредно много турски наз-

вания и термини. Това обстоятелство е накарало голѣмия славистъ и езиковедъ, познавачъ на еснафитѣ, проф. Беню Цоневъ (вж. Споменна книга за терзийския еснафъ въ София) да се изказва съ голѣма настойчивость въ полза на идеята, че еснафитѣ у насъ сж отъ турски произходъ.

Бидейки навѣсѣжде, въ градове и паланки, едно състояние, което е интересувало мѣстния поминѣкъ и администрацията и въобще обществото, еснафитѣ въ много мѣста сж заемали видно мѣсто въ иерархията на обществената дейность. Всички занаяти сж имали своята еснафска уредба, но нѣкои отъ тѣзи еснафи сж имали голѣмо надмощие, голѣмо разпространение, силно управление и безгранично влияние. Такъвъ е билъ напр. табашкия (кожарски) еснафъ.

Начело на всѣки еснафъ е имало единъ съветъ, който е избиралъ своя устабашия (наричанъ въ София иитъ-башия), протомайсторъ — първи майсторъ. Устабашията е ималъ при себе си единъ чаушъ (приставъ), който е изпълнявалъ нарежданията на съвета и заповедитѣ на устабашията.

Освенъ този съветъ имало единъ голѣмъ съборъ на еснафитѣ, наричанъ лонджа (отъ италианското *loggia*). Този голѣмъ съветъ или съборъ е представлявалъ отъ себе си нѣщо като единъ парламентъ, на който решенията сж били задължителни за всички еснафи, за всички занаятчийци — той законополагалъ. Областта на неговото законодателство е била широка: какви да сж отношенията между майстори и чираци, временна служба за да стане нѣкой чиракъ, калфа, а понѣкога и майсторъ; начинъ за производство на майсторитѣ, задължения на майсторитѣ, права на майсторитѣ и въобще на еснафитѣ, отношенията на еснафитѣ къмъ властта, нарушения на уставитѣ на еснафитѣ, каквито е имало навѣсѣжде подобни или на обичайнитѣ наредби; наказанията, които е ималъ право да налага майсторътъ, еснафскиятъ съветъ и висшето тѣло — лонджата. Тѣзи наказания сж били много различни: глоби, даване на восѣкъ за свѣщи, бой (кютекъ), временно закриване на заведението и окончателно лишение отъ правото да упражнява известна професия, което е било равносилно съ еснафската или занаятчийска смъртъ. Това се е наричало *кюстяхъ*, отъ персийската дума *кюстухъ*. Туй последно наказание е могълъ да налага само висшиятъ съветъ — лонджата.

Въ много паланки еснафитѣ (бакалски, кюркчийски, терзийски, абаджийски и пр.) имали свои доста добре уредени каси, които помагали за поддържане на мѣстнитѣ училища и черкви, за отваряне на подобни, за тѣхното построяване и пр. и пр. Споредъ официални данни въ София е имало 63 еснафа, отъ които 20-на чисто български, а другитѣ, въ които сж участвували тоже българи, се състояли отъ турски, еврейски и арменски еснафлии.

Излишно е да се казва, че благодарение на озаконеното положение на еснафитѣ, на признаването имъ отъ страна на властѣта, на обстоятелството, че нѣкои еснафи бидейки съставени не само отъ българи, но и отъ турци, тѣхното влияние е било извънредно голѣмо, тѣ сж можели да защищаватъ и черкви, и училища, и всички, които сж били особно клеветени отъ страна на гъркомани, отъ грѣцки владици и отъ други недобросъвестни субекти. Много пжти еснафитѣ, както впрочемъ и джелепитѣ и състоятелнитѣ първенци, каквито е имало твърде много въ срѣдата на самитѣ еснафи, сж успѣвали, както се казва, да снематъ отъ вжже нѣкоя жертва на злоба, клевета и въобще шпионство или още по-често успѣвали сж да върнатъ отъ заточение въ Диаръ-бекиръ, Анкара, Коня, по островитѣ, мнозина невинни, сждени или несждени, но въ всѣки случай наказани.

XVIII.

Цариградъ като центъръ на будители на възраждането

Цариградъ — Византия, Константинополь — е билъ винаги единъ градъ, който за старовремска България не е билъ само привлекателно мѣсто въ смисълъ на завоевания. Въ най-ранно време е имало едно срѣдище — станъ — на български търговци, които сж вършели търговия и улеснявали подобна търговия между България и други балкански страни и близкия или далеченъ изтокъ. Знае се, че още Тервелъ (въ 716 г.), въ единъ отъ своитѣ мирни договори съ Византия, е включилъ наредба за българо-византийска търговия, която за сигурностъ трѣбва да се върши при вносъ и износъ съ пломбиране на стокитѣ. Знае се сжщо така, че Симеонъ Велики взе присърдце оплакванията на българскитѣ търговци въ Цариградъ, за дето византийски спекуланти посегнали на тѣхното традиционно положение и изходатайствували пренасянето на търговския станъ въ Солунъ, за да пречатъ по този начинъ на проявлението и развитието на българската търговия. Войната на Симеона за тази целъ, почната откакъ той безуспѣшно се стара да уреди въпроса полюбовно, се завърши въ полза на България (895).

Османското владичество, следъ завоеванието на Цариградъ отъ Мохамеда Ел-Фатихъ, завари въ Цариградъ една българска колония предимно състояща отъ търговци, дребни промишленици, занаятчии и пр. Тази колония постепенно се разрастяше, тѣй като макаръ и слаба, българската промишленостъ въ предѣлитѣ на българската земя, съставна на Румелия, даваше възможностъ за вносъ въ Цариградъ — вече станалъ Стамбулъ — и оттамъ за неевропейскитѣ владения на османцитѣ, на редица земни произведения, на добитѣкъ,

дребенъ и едъръ, на млѣчни произведения, дървенъ материалъ, произведения на рудници (Самоковъ, Кратово), текстилни произведения (Сливенъ, Карлово, Казанлъкъ) и пр.

Наистина, българската търговско-занаятчийска деятелност не носеше, официално поне, отпечатъка на народността си характеръ, защото българитѣ и земята имъ въ това време се смѣтаха като рум-милети, както областитѣ, въ които живѣха тѣ, носеха названието Румели, но животътъ и енергията не могатъ да се турятъ въ менгеме и въ условни формули. Цариградъ се пълнѣше отъ българии-търговци, занаятчи (еснафлии), каквито бѣха на първо мѣсто абаджии, градинари, фурнаджии, млѣкари, чорапчии, гайтанджии и пр.

Въ началото на 19 в. въ Цариградъ вече се броеха около 30 хиляди души българи, а по-късно този брой достигна и до 50 хиляди, както това е обозначено въ нѣкои отъ раннитѣ български земеописания (географии). Имаше ханища въ Цариградъ, въ които се настаняха български търговци и занаятчи и тѣ носѣха гордо народното си име. Единъ голѣмъ ханъ, какъвто бѣше Балкапанъ съ много кантори и складове на всевъзможни стоки, бѣше станалъ почти изключително български.

Не можеха българскитѣ търговци (еснафлии, занаятчи, особно голѣмия брой абаджии), когато се срѣщатъ, да не си поставятъ въпросъ: все тѣй ли ще стоимъ безъ една българска черкова, безъ едно българско училище, безъ единъ български вестникъ, съ други думи безъ срѣдища, които да проявяватъ и отбелѣзватъ нашето народно съществуване? Веднѣжъ така поставенъ въпросътъ, неговото разрешение ставаше предстоящо и то не се забави.

Още преди прочутия Хатти-Шарифъ на Абдулъ Меджида отъ 1839 г. и последвалия го Танзиматъ (закони и уредби 1840 г.) — въ Цариградъ, на султанския престолъ бѣха застанали реформатори, които, между друго, бѣха повлияни отъ западнитѣ идеи и отъ подбудитѣ на европейски дипломати, представители на велики сили въ Цариградъ, за преобразуваня въ духъ на равноправие между раята и агата. Тѣзи султански реформи, каквито бѣха на Селима III и Махмуда II, идѣха между другото да засилятъ военното, административното, финансовото и стопанското положение на османската държава. Между друго тѣ целяха, поне идеологически, да направятъ безполезно и излишно обръщането на християнската рая въ държавата къмъ чужди освободители (австрийци и московци).

Султанъ-Меджидовиятъ Хаттишерифъ, издаденъ при най-тържествена обстановка, въ присѣжствието на всички държавни, духовни и свѣтски сановници, при представители на религиознитѣ общини, въ присѣжствието на всички европей-

ски, дипломатически и други представители, имаше въ основата си, както се каза, конституционен характеръ.

Хаттишерифътъ послужи на събужданитѣ българи и особно на тѣзи въ Цариградъ да промислятъ, както се помена, за една засилена дружна борба, съ цель да се добиятъ права за българска черкова въ Цариградъ и тамъ дето ги нѣма — въ епархиитѣ, за български владици, за българска книга, за български вестникъ и пр.

Около това време въ Цариградъ се явяватъ истински будители съ широка програма за събуждане, свѣстяване и възраждане на българския народъ. Тѣзи будители бѣха отхранени и напоени съ идеитѣ на отца Паисия Хилендарски, авторъ на чудотворната История Словѣнобългарская и на вратчанския владика Софроний, авторъ на Житие и страдания грѣшнаго Софрония Вратчанскаго и на прочутия неговъ Сборникъ на Недѣлни проповѣди и поучения — Кириакодромионъ — Недѣлникъ. Между първитѣ изпъкнали, енергични, постоянни будители въ Цариградъ, нека поменемъ следнитѣ: Архимандритъ Неофитъ Хилендарски, Иларионъ Стояновъ Михайловски, Савва Г. Раковски, следъ като дойдоха, като продължители на тѣхното дѣло Гавриилъ Кръстьовичъ, Д-ръ Иванъ Богоровъ, Алекс. Екзархъ, Петко Рачовъ Славейковъ, Д-ръ Чомаковъ, Найдень Геровъ, Иванъ Найденовъ, Д-ръ Хр. Стамболски, Теодоръ Бурмовъ, Тодоръ Икономовъ, Хр. Тжпчилеща и др.

Всѣки отъ тѣзи будители, отдѣлно и общо взетъ, има своитѣ драгоценни заслуги въ дѣлото на българското възраждане, историята на което е записала на широки страници имената и деятелността имъ.

Може да се каже, че всички поменати будители имаха за свои косвени учители и възпитатели тѣзи отъ грѣцкитѣ училища въ островъ Андросъ (Каири въ Атина), Академията на Булгарисъ въ Атонъ и въ Цариградъ (Куру-Чешме), Търговското и богословското у-ща въ Халки, грѣцката гимназия въ Янина. Въ грѣцкитѣ училища, съ горещо-патриотичнитѣ настроения, извикани отъ елинскитѣ тамъ ученици, съ проповедитѣ за една бждна нововременна Византийска империя, съ позивитѣ за обработване на мегали-идея, извикваха въ младитѣ сърдца на горепоменатитѣ наши будители настроения въ чисто българска патриотическа, народностна насока. Още въ училищата дето тѣ се учеа, тѣ си съставиха кржжець, написаха си програми и уставы и дадоха си дума, че ще работятъ за събуждането, свѣстяването и възраждането на тоя народъ, за неговото освобождение, преди всичко отъ духовно робство и за добиване българска независима народна черкова.

Неофитъ Бозвели и Иларионъ Михайловски почватъ своята дейность въ Цариградъ съ проповеди между есна-

фитѣ и търговцитѣ, съ заявление до Високата Порта и до самия султанѣ, съ ходатайства да се погледне на българския народѣ като на заслужващѣ да има отдѣлно духовно сѣществуване, да има едно гражданско представителство при Високата Порта, да има свой вестникѣ и свое национално гнѣздо чрезѣ основаването на единѣ български храмѣ. Въ сѣщия духѣ и въ сѣщата насока прояви своята деятелностѣ въ Цариградѣ, преди да замине извънѣ Турция, и Раковски. Щастието поработи въ полза на българския блѣнѣ за единѣ храмѣ, въ който да се прибиратѣ и черкуватѣ разпрѣснатитѣ по четиритѣ краища на Стамбулѣ българи. Българинѣтъ князѣ Стефанакѣ Богоридѣ, добре гледанѣ въ дворцовѣ и други чиновнически срѣди, както и въ срѣдитѣ на грѣцката Патриархия на Фенерѣ, подари на едва зараждащата се българска община своята кѣща на Фенерѣ-Балатѣ съ единѣ метохѣ. Кѣщата въ долния си катѣ се преобърна на една прилична черквица, въ която се почна славянското богослужение съ разрешение на Патриархията и съ рѣкополагане за владика Илариона Макариополски. Може да се каже, че тази първа стѣпка бѣше плодovitа откѣмѣ последствия за народностното дѣло и за възраждането. Черквицата на Фенерѣ-Балатѣ съ метоха срещу нея, бѣше едно народно културно убѣжище: въ метоха се настани първо българско доста добре уредено училище, а надѣ черквицата намѣри подслонѣ основаното по-късно българско читалище, което имаше да играе и игра важна роля при народното будителство.

Будителството на Кръстьовича се проявява сѣщо така много рано и най-напредѣ чрезѣ редакторството му на „Български книжици“ (1859—1861). Юристѣ, парижки възпитанникѣ, предалѣ се на изучаването на българската история, възпитанникѣ на князѣ Богородѣ, неговѣ представителѣ въ островѣ Самосѣ, високѣ сановникѣ на Високата Порта, преподавателѣ въ търговско за чиновницитѣ училище, Кръстьовичѣ възприе напълно идеята на първитѣ български будители, подаде рѣка на Илариона Макариополски, впрегна се въ тежката колесница на черковния въпросѣ, която вози съ много други до самото извоюване на народната ни черкова съ ферманѣ отѣ 28 февруарий 1870 г. и чрезѣ учредяването на Екзархията и избора на първи български Екзархѣ Антимѣ I. Въ всичко време на борбата, Кръстьовичѣ бѣше мозѣка, който работѣше и рѣководѣше, по единѣ строго канонически и православенѣ пѣтъ, разрешението на черковния въпросѣ.

Докторѣ Богоровѣ, винаги бодѣръ, пѣргавѣ, волеви и неуморенѣ, започна своята деятелностѣ още като студентѣ въ Одесса, основалѣ своя прѣвъ български вестникѣ „Български Орелѣ“ още въ Липиска, като пренася после изданието му въ Стамбулѣ. Той основа „Цариградски в-кѣ“, който продаде по-късно на Алекс. Екзархѣ, подготвенѣ за работата въ Па-

рижъ и въ пжтуванията си въ Русия и България. Богоровъ не се умори, и като напусна Цариградъ, да обикаля България, да пише статии, да издава книги, да възбужда къмъ българска търговия и индустрия и пр. и пр. всички колебливи и да ги упжтва къмъ възходъ въ стопанско отношение. Той се бори и за чистотата на българския езикъ и неговитѣ френско-български и българско-френски речници, пълни и първи пжтъ издадени, сж вѣнецъ на неговото постоянство и трудолюбие.

Найденъ Геровъ почва сжщо като Богорова своето будителство. Още въ Одеса, дето свърши Ришелевския лицей, написва първата си поетическа работа „Стоянь и Рада“, която послужи за първи образецъ на българската стихотворна речъ. Станаль по-късно учителъ въ Копривщица, наедно съ Йоакима Груева, той даде тласъка за едно новобългарско образование, което зарази цѣлата пловдивска областъ всички копрившки първенци и общественици, каквито бѣха първенцитѣ (чорбаджиитѣ) Малъкъ и Голѣмъ Вълко, Малъкъ и Голѣмъ Стоянь, Салчо Чорбаджи и др. Съ своето многогодишно консулствуване въ Пловдивъ, той извърши такава услуга на българското възраждане, която не може да се оцени съ достатъчно похвални думи. Издаденитѣ отъ Българската Академия на наукитѣ два тома „Изъ Архива на Найденъ Геровъ“ и „Документи по българската История“ пакъ два тома, „Рѣчникъ на българскъй языкъ“ (1895/904) — петъ тома, както и неговия „Български Сговоръ“ сж нержкотворенъ паметникъ, който Геровъ си издигна и въ това отношение той нѣма съперникъ. Нека се прибави, че не само цариградската българска колония и одескитѣ българи, но и браилскитѣ и букурещки търговци и общественици се обръщаха постоянно къмъ Найдена Геровъ за мнение и упжтване.

Петко Рачовъ Славейковъ още отъ момче се залавя въ борбата противъ гръцки владици, учи се и учителствува дълги години, изучава народния битъ непосредствено, явява се въ Цариградъ въ разгара на борбата, като представителъ отъ Търново, редактира „Гайда“ и „Македония“ и играе изпъкнала роля на народенъ трибунъ навсѣкжде, дето неговиятъ дългъ го призовава.

Д-ръ Чомаковъ, гръцки и италиански възпитаникъ, следъ получаване на докторския си дипломъ въ Пиза, се явява въ Пловдивъ, дава младежката си енергия на мѣстнитѣ копрившки първенци, станали вече пловдивчани, бива изпратенъ въ Цариградъ като пловдивски народенъ представителъ и остава тамъ, дето води неуморна борба, редомъ съ горепоменатитѣ подвижници за народното дѣло, увѣнчано съ сполука съ фермана отъ 1870 г.

Ако има български общественикъ, публицистъ и писателъ, който е принесълъ голѣми услуги и заслуги въ дѣлото

на възраждането, но въ сжщото време до сега потуленъ, даже оскърбенъ твърде много отъ Иречка въ единъ пасквиль неоснователенъ, обиденъ, непровѣренъ, то е Икономовъ. Тодоръ Икономовъ се отличи най-много въ борбата си за българско училище противъ Митхадъ Паша. Той сътрудничи въ всички български вестници. Той бѣше редакторъ и на „Читалище“ и написа въ него онази крайно свободолюбива статия „Една стѣпка напредъ“, която извика смуть въ екзархийскитѣ срѣди и за която трѣбваше управата на „Читалище“ да се оправдава. Той издаде нѣколко учебници, които сжщо така се отличаваха по своя стилъ, езикъ и системность. Следъ освобождението той бѣше управителъ въ Сливенъ, по едно време председателъ на Държавния съветъ, софийски кметъ и министъръ. Тодоръ Икономовъ умрѣ въ голѣма беднотия, въ Шуменъ (1892).

Теодоръ Бурмовъ, както Икономова, не е намѣрилъ у насъ досега единъ правдивъ, справедливъ ценителъ. Той бѣше въ Цариградъ чиновникъ въ руското посолство. Той бѣше единъ много полезенъ посрѣдникъ между българския станъ и по-сетне между Екзархията и руското посолство — въ време на генерала Игнатиевъ. Голѣми сж неговитѣ услуги, които принесе презъ 1876 — 77 г. Въ неговата обществена деятелность въ Цариградъ трѣбва да впишемъ редакторството една година на „Български книжици“ и на добре списванитѣ в. в. „Съветникъ“ и „Време“. Той е билъ единъ отъ много добритѣ учители въ Габровската гимназия. Теодоръ Бурмовъ е, който състави първото българско министерство, следъ идването на князь Александра (1879).

Д-ръ Христо Стамболски (р. 1843, умр. 1932 г.) се отличи въ всичкото време на своето участие въ народо-черковнитѣ и екзархийски работи съ една самостоятелность, честность, безкористие, съ които той впрочемъ се отличи презъ цѣлия си животъ и следъ освобождението. Въ Цариградъ той бѣше единъ отъ най-живитѣ, дейни, енергични и много полезни членове на българското читалище на Фенеръ. Той чете нѣколко публични сказки по анатомията и физиологията, които бѣха негова специалность, като професоръ въ Турската военна медицинска школа. Той участвува и въ народочерковния съборъ въ 1872 г. въ Цариградъ, гдето се бѣше присъединилъ къмъ умѣренитѣ Иларионъ Макариополски, Гавриилъ Кръстьовичъ, Иванъ Найденовъ, Марко Балабановъ.

Важни заслуги къмъ възраждането на България и будителската задача на народностнитѣ деятели въ Цариградъ принесоха училищата и дружествата въ столицата на Османската империя.

Българското училище въ Цариградъ (Фенеръ-Балатъ) бѣше основано много рано, още при уреждане на черквата

и метоха. Негови първи учители бѣха такива родолюбиви борци и опитни учители, като Петко Рачовъ Славейковъ, Григорий Нѣмцовъ (отпосле русенски митрополитъ), Иванъ Найденовъ, редакторъ на „Право“ и „Напредкъ“, Тодоръ Шишковъ, който бѣше дълго време гимназияленъ учителъ въ Търново, Дим. Македонски — съ голѣма опитност и др. Тѣ събраха около себе си, много скоро, голѣмъ брой ученици, които съставиха нѣщо повече отъ една прогимназия и преподаваха предмети, които се равняваха на гимназиялни курсове. Училището бѣше издържано отъ българската община и пишушиятъ тѣзи редове може да засвидетелствува, че то вървѣше много успѣшно. Единъ добросъвестенъ и прилеженъ учителъ, Малей Малеевъ, преподаваше турски езикъ. Самъ той — пишушиятъ — въ продължение на 3 години преподава френски езикъ, за която целъ идваше отъ Турската военно-медицинска школа въ свободнитъ си часове (петъкъ и сѣбота).

Благодетелното дружество „Просвѣщение“ бѣше основало нѣколко училища (първоначални) въ нѣколко квартали, а именно Вланга, Татавля, а сѣщо така и въ предградията на Цариградъ. Това дружество уреди, съ своитъ залѣгания и съ помощта на Женското дружество, първа българска изложба (1873), на която Негово Блаженство българскиятъ екзархъ Антимъ I произнесе следнитъ насърчителни и ободрителни думи: „Нека изложенитъ предмети въ Цариградската столица покажатъ плода на българското трудолюбие, на българския вкусъ, на българския едва начинающъ напредкъ“.

Дружества съ културни цели бѣха основани и преуспѣваха: а) печатарското дружество „Промишление“, имаще начело председателя си Петъръ Карапетровъ и издало двайсетина сериозни и поучителни книги, на които компилатори или преводачи бѣха: Никола Михайловски, Драганъ Цанковъ, Стефанъ Бобчевъ и пр.; б) Българско братско дружество; в) Българско заемателно дружество „Напредкъ“; г) Българско дружество „Блага вестъ“; д) Българско дружество „Надежда“; е) Българско мореплавателно търговско дружество „Провидение“ и ж) Българско Женско благотворително д-во въ Ортакъой.

Голѣма роля игра дружеството на българскитъ търговци, което въ ранно време бѣше основало една книжовна община, ржководена отъ търговцитъ Коста Романовичъ и Коста Славчевичъ. Тая книжовна община издава отлично списваното периодическо списание „Български книжици“. То за списание възкрѣсна по-късно въ изданието на друго, все така търговско културно дружество, имаще начело Брадински и Груевъ, което издаваше сп. „Читалище“, редактирано, едно следъ друго, отъ: Марко Балабановъ, Тодоръ Икономовъ, П. Р. Славейковъ, С. С. Бобчевъ, Драганъ Цанковъ и пр.

Ще бжде голѣма несправедливостъ, ако не поменемъ тукъ за оубѣзи небългарски училища въ Цариградъ, които съ своитѣ добре уредени преподавания, приготвиха голѣмъ брой български културни работници. На първо мѣсто тука трѣбва да поменемъ гръцкото училище на Куручешме (Ксиро-Крини), основано въ началото на XIX столѣтие. Отъ туй училище сж излѣзли нашитѣ учени, културни и търговски деятели: Г. Кръстьовичъ, С. Г. Раковски, Сава Доброплодни, Иванъ Найденовъ, синоветѣ на Стефанаки Богориди (Николаки и Александъръ или Алеко, отпосле Алеко-паша, — главенъ управитель на източна Румелия), Иванъ А. Богоровъ, Изворски, Василь Беронъ, Димитъръ Добровичъ.

Гръцкото търговско у-ще на о-въ Халки, както и Гръцкото духовно училище и духовна академия въ сжщото мѣсто, дадоха не малко полезни деятели и будители за Цариградъ и въобще за България. Като питомци на търговското училище, нека поменемъ: синоветѣ на многозаслужилия Христо Тъпчилещовъ — Никола и Стоянъ, Георги Стояновичъ Чалъоглу, Иванъ и Георги х. Василеви Шопови, Никола Д. Бракаловъ, Лазаръ Д. Караминковъ, Братя Д. П. и Ив. П. Иванови и др. Отъ питомцитѣ на богословското училище, нека поменемъ следнитѣ: първиятъ български екзархъ Антимъ, Иларионъ Макариополски, Григорий Нѣмцовъ, сетне Русенски митрополитъ, Симеонъ п. Николовъ, по-сетне Доростоло-червенски и Варненски митрополитъ, Марко Балабановъ, който въ „Страница отъ политическото ни възраждане“, печатана въ „Българска библиотека“ № 4 за 1904 г., ни е далъ своитѣ изящно написани спомени за устройството и деятелността на богословското училище на о-въ Халки.

Турската военно-медицинска школа, въ която за първи пжтъ сж постъпили българчета на 1858 г., е дала не малко будни деятели, между които нека поменемъ свършилитѣ я: Д-ръ Хр. Стамболски, Д-ръ Цачевъ, Д-ръ Любеновъ, Д-ръ Пискиюлиевъ, братя Лазаръ и Костадинъ Дагорови, Илия Кутевъ, а несвършили: С. С. Бобчевъ, Атанасъ Шоповъ, Сава Муткуровъ, Д. Мариновъ. Питомцитѣ отъ тази школа имаха дружество, което заседаваше редовно въ метоха при българската черква въ Фенеръ-Балатъ.

Не малко заслужили дейци даде Робертъ колежъ, изъ който излѣзоха такива добри родолюбци и културни деятели, като: Петко Горбановъ, Петъръ Димитровъ, Константинъ Стоиловъ, Михаилъ Ив. Маджаровъ, Лука Касжровъ, Иванъ Ст. Гешовъ, Тодоръ Иванчовъ, Иванъ Пѣевъ, Иванъ П. Славейковъ, Иванъ Бѣлиновъ, К. х. Калчевъ и др.

Османскиятъ лицей (Мектеби османие), уреденъ и управляванъ като французки лицей, бѣ основанъ въ 1858 г. Този лицей сжщо така услужи на българщината въ Цариградъ. Отъ тамъ изпъкнаха такива будни и просвѣтени деятели,

като: Константинъ Величковъ, Ст. Михайловски, Дим. К. Поповъ, Тодоръ Каблешковъ — познатъ революционеръ, Г. Н. Златарски, отпосле професоръ по геология, В. Ф. Велевъ, А. А. Стояновъ — баща на професора въ Музикалната академия Андрей Стояновъ, Харитонъ Ив. Геннадиевъ, основателъ на първия ежедневникъ „Зора“, А. Франгя и др.

Ако се спрѣхъ по-подробно върху училищата — български и небългарски, върху дружества и читалища въ Цариградъ, това направихъ съ явното мое желание да изтъкна голѣмата истина, че Цариградъ бѣше въ продължение на десетки години въ действителностъ единъ буденъ, важенъ, внушителенъ и борчески центъръ, който не само даваше тонъ на българското културно движение, но обединяваше, като въ единъ фокусъ, цѣлата деятелностъ на българската земя въ духовно, просвѣтно и въобще културно отношение. Читалища, женски дружества, ученически дружества, които никнѣха и се закрепваха въ северна, южна и западна България, имаха за свои образци и ръководители будителитѣ и поборницитѣ отъ Цариградъ. Представители на тѣзи уредби спхождаха често Цариградъ, било на разходка, било по дѣлови занятия, търговия и пр., и първата имъ работа бѣше да се срещнатъ съ тамошното представителство на българския народъ, закрепнало още преди издаване на султанския ферманъ въ 1870 г. Така се засили, издигна и замогна важната цариградска България.

*

Както се каза, въ Цариградъ имаше отъ 30 до 50 хиляди българи. Тѣ бѣха отъ разни класове и съсловия. Всички бѣха хора съ работа, съ занятие, търговци, еснафлии, занаятчии и малцина — интелектуалци. Това не бѣше колония. Това бѣше една голѣма българска общностъ, която представляваше въ единъ станъ цѣлокупна България, т. е. България отъ всички нейни краища и области: северна, южна или Тракия, западна или Македония. Тази цариградска българска общностъ азъ наричамъ цариградска България.

Добре е да се подчертае, че много рано, въ втората четвъртина на XIX столѣтие, цариградска България съзнателно или подсъзнателно, по-скоро инстинктивно и интуитивно, се сплоти въ една идеология. Тази идеология бѣше: да се събуди, окопити, възроди, издигне българскиятъ народъ, като единенъ въ всичкитѣ негови етнографски граници; да се запази неговия езикъ, да се чете въ черквитѣ по старобългарско, черковнославянско богослужение; да се отварятъ училища (български) навсѣкжде, дето това е възможно; да се насърдчатъ всички, които радятъ въ тази насока; да се искатъ български владици, а по-късно да се иска възстановлението на българската национална черква, съ единъ българинъ свеще-

ноначалникъ — представителъ на цѣлия български народъ, като се опровергае по тозъ начинъ баснята, че българитѣ влязатъ въ рум-милети. Борбата, която се почна въ много мѣста изъ българскитѣ епархии, бѣше ржководена главно отъ Цариградъ, гдето безъ никакви предварителни сговаряния, се появи единъ бодъръ, родолюбивъ, смѣлъ и енергиченъ кржжеецъ, който имаше въ своята срѣда таквизъ борци, като Неофитъ Бозвели, С. Г. Раковски, Иларионъ Макариополски, Гавриилъ Кръстьевичъ, П. Р. Славейковъ, Д-ръ Чомаковъ и др., на които имената се поменаха по-горе.

Отличителната черта въ деятелността на този кржжеецъ бѣше, че той преследваше една едничка идея — цѣлокупното народностно възраждане и стопански възходъ на българския народъ. Наистина, въ този кржжеецъ имаше нѣколко течения, но това бѣха по-право отсѣнки. Първична и неизмѣнна мисль бѣше да се върви по линията на единоумислието, колкото се касае поне за добиването на една национална черква, която да обединява всички български епархии, цѣлия български народъ.

Опитаха се, наистина, отъ страни да развалятъ това единоумислие. Таквизъ опити се направиха нееднократно и въ разни времена отъ страна на католишка, протестанска, полска и други вѣрски, смѣсени съ политически тенденции, течения. Имаше даже моменти, когато нѣкои каточели се увлѣкоха, но това бѣше — подчъртано казано — само за моментъ. Единоумислието и вървежа по пряката българска културна линия не се измѣняваше.

Борбата за българско богослужение, за българска книга и школа и най-после за национална черква, следъ десеткитъ години, се увѣнча съ успѣхъ. Вѣнецътъ бѣше султанскитъ ферманъ отъ 1870 г., 28 февруарий. Този ферманъ учреди Българския екзархатъ, който решаваше окончателно българогръцката черковна разпря, създаваше отъ българитѣ единъ народъ, даваше му право да самоопредѣля своитѣ домашни, черковни, народни и общински работи, като имаше предъ видъ законитѣ и реда въ държавата.

Така учредениятъ Екзархатъ, който имаше своето висше управление въ Цариградъ, следъ малки колебания и мжчнотии, тръгва по пжтъ на възходъ, въ който българскиятъ народъ бѣше упжтенъ неуклонно.

Грамадното значение на фермана отъ 1870 година състоеше на първо мѣсто въ това, че той очерта една широка територия, която обемаше всички български епархии, поименно посочени, въ него (ст. 10) въ северна и южна България и въ часть отъ Македония. Той посочваше и възможнитѣ увеличения на тази територия, чрезъ плебисцитъ, въ онѣзи епархии, които не бѣха поменати изрично, като български. Това бѣше народностния и политически капиталъ, който

В. Порта волно и неволно даде на българския народъ. Редомъ съ това, една първоразрядна придобивка бѣше и обстоятелството, че ферманътъ, чрезъ Екзархията, допускахе едно единство, едно единение на българския народъ, което единение можеше да играе много важна роля въ бждащето, ако се използваше разумно, съ целесъобразни сръдства — морални и културни — за засилването му въ всички мѣста, гдето живѣятъ българи. Ратниците за българска свободна, самостоятелна народна черква, чрезъ своята 40-годишна борба, сполучаха да достигнатъ онова изгодно положение, което можеше да се сматра, и основателно, за истински български идеалъ: закрепване на българската народностна идея, спечелване етнографскитѣ граници на Родината и полагање основи за едно свѣтло и щастливо бждаще на България сръдъ Балканския полуостровъ.

Не е лишно да приведемъ тукъ буквално що гласи десети членъ отъ този ферманъ, досежно границитѣ и обсега на Българската екзархия. Ето този членъ:

„Чл. 10. Църковниятъ окръгъ на тази Българска екзархия състои отъ Епархитѣ: Русенска, Силистренска, Шуменска, Търновска, Софийска, Врачанска, Ловченска, Видинска, Нишка, Пиротска, Кюстендилска, Самоковска, Велеска, Пловдивска, Сливенския Санджакъ и Каазата Созополи. Освенъ около 20 села около Варна и Кюстенджа по крайбръжието, на които жителитѣ не сж българи и освенъ градоветѣ Варна, Анхиало, Месемврия и освенъ крайморскитѣ села на каазата Созополи и освенъ градоветѣ Филибе и Станимака, заедно съ селата Кукленъ, Воденъ, Арнауткѡй, Панагия, Ново село, Лѣсково, Ахланъ, Бачково, Бѣлашица и манастиритѣ Бачковски. Св. Безсребърници. Св. Параскева и Св. Георги, Махалата Св. Богородица, вжтре въ Филибе, която ще влѣзе въ Българската екзархия, нѣкои отъ жителитѣ на тази махала, ако щатъ да се подчинятъ на българската църква и екзархия, ще бждатъ волни, а подробноститѣ по това ще да се уредятъ помежду Патриархията и Екзархията споредъ вѣроизповѣднитѣ обичаи. Освенъ тѣзи изчислени и поименовани мѣста, ако православнитѣ жители на другитѣ мѣста, всичкитѣ или най-малко дветѣ трети, поискатъ въ духовнитѣ си работи да се подчиняватъ на Българската екзархия, и това като се изпита, ако се потвърди и докаже, ще имъ се допрощава. Но понеже това ще става, както се каза по-горе, съ желанието и съгласието на всичкитѣ или поне на дветѣ третини, затова които въ този предлогъ се трудятъ да сѣятъ несъгласие и раздоръ между жителитѣ, такива то законно ще бждатъ подъ отговорностъ и ще се наказватъ споредъ закона“.

Истилямътъ (т. е. плебисцитътъ) споредъ този чл. 10, извършенъ по-късно, даде въ състава на Екзархата нѣколко

епархии, необозначени въ самия ферманъ. Таквизъ бѣха: Охридска, Битолска, Дебърска, Скопска, Неврокопска и пр.

Фенеръ не можеше да не забелязва това, което, като издигаше България, рушеше неговата мегали идея.

Въ всѣки случай, цариградскитѣ водачи бѣха убедени и си чертаеха пѣтя къмъ едно създаване голѣма България, въ границитѣ на османската империя и на Балканския полуостровъ. Тѣ смѣтаха по-нататъкъ чрезъ просвѣта, чрезъ споразумяване съ Високата порта, чрезъ компромиси, България да стане една силна стопанска и политическа единица на П-ова, която даже би могла да разчитва въ османското царство на едно подобие на австро-унгарското. Цариградскитѣ българи крояха голѣмата България вжтре въ османската държава и подъ покрива на нейната върховна власть. Тѣ не мислѣха за бунтове, вжтрешни състресения, революции. И най-крайнитѣ интелектуални деятели и борци въ Цариградъ, не се поддаваха на изкушението за революционна политическа деятелность. И кой знае дали една такава високо родолюбива по сжществото си идея, като създаване една могща въ стопанско и народностно отношение България, не щѣше да бжде по-полезна и целесъобразна за голѣмитѣ идеали на българското племе?

XIX.

Букурещъ и Цариградъ

Идеологията на цариградска България за една мирна еволюция въ османската държава, въ полза за българитѣ, осигурени въ своята духовна свобода и национална черква, чрезъ фермана отъ 1870 г.; идеологията да се създаде една силна народностно и стопански България, въ всѣки случай единна, на Балканския полуостровъ, даже при единъ дуализъмъ съ султанското правителство — тази идея не се сподѣляше отъ Букурещъ, т. е. отъ тази частъ на български емигранти, които бѣха намѣрили прибѣжище въ столицата на Влашко. Въ Букурещъ преобладаваше мисълта за политическото освобождение на България чрезъ бунтове, възстания, чети и пр. Наистина, известно време единъ отъ тайнитѣ, но сравнително по-умѣрени комитети, бѣше съставилъ една, нека да я наречемъ помирителна, туркофилска група, която изготви известния мемоаръ до султана, съ който го канѣше да подаде ржка на българитѣ и да се вѣнчае за царъ на свободна България. Този мемоаръ, обаче, не се хареса на крайнитѣ революционни деятели, които бѣха намѣрили свърталище въ Ромъния.

Великиятъ основателъ и проповѣдникъ на революционната деятелность въ България, бѣше Раковски. Въ Цариградъ той не се дѣлеше въ началото отъ другитѣ народни деятели и борци за свободна и независима иерархия. Но

неговият горещ темперамент и крайният му патриотизъм, които го отдалечиха от Цариград и от България, и го направиха хайдушки войвода по Балкана и несломим революционер в Българдъ, Нови-Садъ, Атина, Букурещъ, породиха у Раковски един блънъ, че политическата свобода на България може да се извоюва даже без никакви помощи от Русия, от Австрия или от която и да било друга велика държава. Сякаш Раковски пригърна лозунгът на Гарибалди и неговите съмишленници в борбата за освобождение и обединение на Италия. Гарибалдиевият лозунг *Italia faga da se*, Раковски превърна в *Bulgaria faga da se*. Но в своето увлечение големият българин не забелязваше разликата, големата разлика, в политическото положение, в географията, в препятствията, с които имаше да се бори една българска революция, която се наемаше да освободи отечеството.

Раковски основа революционната програма и пристъпи към нейното осъществление. В Българдъ той основа две български легии, разсадници по-късно на български революционни вождове, четници и хайдути. В Нови Садъ, Българдъ и Букурещъ, в основаните от него вестници „Бждащност“, „Дунавски лебедъ“ и пр., той проповядваше без забикалки българската революция. Той възстана в известно време даже против руската политика, когато изселванията из България дойдоха да огорчат и затруднят положението на емигрантите в Ромъния, Бесарабия и Херсонската губерния. Той писа против туй изселване, като държеше виновна за това руската дипломация. Както се знае, впрочем, тази идея не беше чужда и на други българи: на Селимински и на Добродѣтелната дружина в Букурещъ, ръководена от такъв практически умове и родолюбиви българи, каквито бѣха участниците в нея: Христо и Евлогий Георгиеви, д-ръ Протичъ, д-ръ Атанасовичъ, владиката Панаретъ Рашеевъ и др.

Раковски се отзова в Букурещъ, в пълно напрѣгане на своята революционна мисъл, която подкрепяше с исторически блънове, с документация от разни исторически източници, с вѣра в бждащето на България, която черпѣше своите сили още от Индия, праотечеството на големия и непобедимия български гений.

Следъ смъртта си (1867), Раковски остави в Букурещъ достоен наследник и продължател в лицето на Любена Каравеловъ, също така вѣрващ в несломимите сили на българския народъ за една революция, която можеше да го избави от османското владичество. Каравеловъ имаше около себе си буйни, енергични, решителни, решени да мратъ сподвижници, каквито бѣха Христо Ботевъ, Василь Левски, Хаджи Димитъръ, Караджата, Панайотъ Хитовъ и др. от хайдуш-

китѣ войводи. Около Каравелова и неговата „Свобода“, после „Независимост“ и подѣ неговото „Знаме“, се завъртѣ организацията на революционни центрове въ България, на които главенѣ, неуморимѣ, саможертвенѣ апостолѣ бѣше Василь Левски Дяконѣтѣ, героятѣ, който бѣше винаги въ „работа“, на когото следитѣ не можеха да се хванатѣ, който бѣше невидимѣ, ако и да присѣтствувахе на много мѣста и родолюбиви селища въ Южна България.

Тежитѣ условия на българския животѣ, мѣчнотиитѣ, на много мѣста неподатливостѣта и враждебностѣта даже на нѣкои български срѣди, изморяваха Левски и това се вижда, между друго, отѣ неговата кореспонденция съ Любена Каравеловѣ. Най-после едно предателство тури край на устремната революционна работа на великия Дяконѣ Левски. Той увисна на бѣсилката въ София (1873 г.).

Смъртѣта на Левски извика цѣлѣ превратѣ въ душата на Любена Каравеловѣ. Той бѣше толкова потрѣсенѣ отѣ това събитие, че дълго време не можеше да се опомни и не можеше да се реши какво да прави по-нататѣкъ. Ако свѣрхчовешкитѣ усилия на Василь Левски и на неговитѣ подвижници въ България, не можаха да създадатѣ нѣщо положително, не можаха да установятѣ поне нѣколко гнѣзда или станове въ страната, станове за революционна дейностѣ, къмѣ кого да се обѣрнѣше Любенѣ Каравеловѣ... по-нататѣкъ?

И следѣ нѣколко колебания, на кръстопѣтѣ, Каравеловѣ, като че намѣрза какво Цариградска България има повече право, когато вѣрва въ всемогѣществото на провѣтата. И той, Любенѣ Каравеловѣ, прегрѣща тази програма и издига знамето, че знанието, науката, просвѣтата сѣ които ще спасятѣ България. И следѣ революционнитѣ „Свобода“ и „Независимост“, Любенѣ Каравеловѣ основава научно-книжовното и популярно издание, което носеше насловѣ „Знание“. „Знанието е сила“ — величественѣ девизѣ, около който Каравеловѣ сложи новата си деятелностѣ. Обаче съ тази си остра промѣна, Каравеловѣ извика негодуванието на довчерашни свои съюзници и сѣратници.

На първо мѣсто противѣ Каравелова възстана буйния, неустрашимия и великия по своитѣ революционни, книжовни и поетически творения, Христо Ботевѣ, синѣ на калоферския учител Ботю Петковѣ. Христо Ботевѣ бѣше надѣханѣ съ революционни мисли още въ родното си мѣсто. Той бѣше приготвенѣ въ тази насока и въ Русия, гдето се бѣше начелѣ на революционни и крайни по своитѣ идеи творения на рускитѣ писатели отѣ 40-тѣ години: Герценѣ, Бакунинѣ, Чернишевски и пр. и пр. Въ своитѣ революционни издания „Дума на българскитѣ емигранти“, „Будилникѣ“, „Знаме“, той жигосваше отстѣпницитѣ отѣ идеята за българ-

ската революция. На първо място, той — пръко или косвено, удряше Любена Каравеловъ за измѣна, чрезъ своето „Знание“. Революция въ България на всѣка цена: съставянето на революционни срѣдища, бюра, подготвянето на чети, преследването на всички, които сж противъ революцията — ето програмата, ето знамето на Христо Ботевъ. И той намѣри, следъ смъртта на Левски, лица, които го последваха и които завързаха въ България не на едно мѣсто станове, колко и слабички да бѣха по своитѣ състави. Особно се проявиха новитѣ привърженици на революцията въ Сръдногорието (Копривщица, Панагюрище и пр.).

Бенковски, Каблешковъ, Стамболовъ, Воловъ, Бобековъ и други, бѣха между апостолитѣ на готвящата се всеобща революция.

Този пѣтъ бѣше разпространена мисълта, изказана въ стиха:

„Свободата не ще екзархъ,
иска Караджата“.

И когато въ Сръдногорието, Южна България, бликна възстанието, наречено Сръдногорско и Априлско (20. IV. 1876); когато Бенковски и Каблешковъ развѣха знамето на българската свобода; когато народнитѣ представители отъ Събранието на Оборище се заловиха на работа и грѣмна черешовото топче въ Панагюрище и другаде; когато башибозуци и аскеръ удавиха въ сълзи, порой кърви и виновни и невинни, въ пожарища на села и градове (Перушица, Батакъ, Панагюрище, Брацигово и др.); когато сръбското правителство реши, че е настаналъ часа да се намѣси въ балканскитѣ революционни движения и чрезъ война да извоюва свободата на Босна и Херцеговина, като имаше въ сръбската войска хиляди български доброволци, студенти и други — Ботевъ, който вѣрваше, както и много други отъ революционнитѣ деятели, че България можеше и трѣбваше да се приготи сама да се освободи, помисли, че сега вече не трѣбва да се стои съ скръстени рѣце нито една минута и, че той е длъженъ да премине Дунава, да се присѣдини съ очакванитѣ отъ него възтанници и да подкачи голѣмата революция, която имаше да освобождава България. Уви! Величественото дѣло на Ботева, въ парахода „Радецки“ и излязането му на Козлодуйския брѣгъ, не успѣ. Четата на Христо Ботевъ бѣше изпреварена, посрещната, гонена, заградена въ Вратчанския балканъ отъ турци и той сложи кости на тѣй наречения „Волъ“, гдето, съ тленнитѣ си останки, остави вѣчна, свѣтла, неуведаема паметъ и слава. И революционнитѣ движения въ цѣла България, вредъ дето тѣ се мѣрнаха, не приведоха къмъ очаквани резултати.

Голѣмъ смутъ настѣпи въ срѣдата на всички револю-

ционни деятели, намърили спасение въ Влашко. Какво трѣбваше да правятъ? Къмъ кого да се обърнатъ за помощъ? Нали тѣхниятъ лозунгъ бѣше *Bulgaria fara da se?* . . . Между това народътъ въ България пишеше кански. Цариградска България бѣше слисана, замаяна и дирѣше този пътъ всѣ какви срѣдства, за да се помогне на този нещастенъ народъ отвънъ, именно, отъ Русия. Цариградска България проводи по чуждитѣ дворове двама свои делегати — Драганъ Цанковъ и Марко Балабановъ, които се явиха и при Царя на Русия. Тѣ бѣха насърдени, но не бѣха осигурени отъ никжде за изпълнение решенията на Цариградската конференция и на Лондонския протоколъ. Бисмаркъ имъ каза: „Чакайте, каквото има да чакате отъ Русия“. Александъръ II имъ каза, че той чака още да се види нѣма ли султанското правителство миролюбиво да се подчини — и той ще действува . . .

Въ Букурещъ млади революционни деятели съставиха новъ комитетъ, нареченъ за благозвучие „Централенъ благотворителенъ комитетъ“, „Централно благотворително дружество“ и пр. За председателъ на този новъ революционенъ институтъ бѣше избранъ Кириякъ Цанковъ, братовъ синъ на Драгана Цанковъ. До това време (1876), презъ лѣтото Кириякъ бѣше секретаръ на Добродѣтелната дружина Той бѣше човѣкъ умѣренъ, предпазливъ, не революционеръ, но голѣмъ родолюбецъ. Той се задоволи да иска помощи отъ гдето може. Таквизъ, впрочемъ му дойдоха отъ Русия: отъ Червеняя кръстъ, чрезъ Ионинъ и А. Теохаровъ.

Добродѣтелната дружина, иначе позната като „Комитетъ на старитѣ“ преданна на традицията, че освобождението на България ще дойде отъ Русия, бѣше стѣгнала своитѣ редове, почнала бѣ да поддържа, макаръ съ най-малки ежедневни помощи, оттървалитѣ се отъ сръбско-турската война и гствещитѣ се за скорошна военна акция, опълченци и др. Добродѣтелната дружина бѣше въ превъзходни отношения съ руския представителъ въ Букурещъ, баронъ Стюартъ. Тя знаеше не само отъ кореспонденцията си съ Цанкова и Балабанова, но и отъ самия Стюартъ за готвената руско-турска освободителна война. И тя се готвѣше да иде въ посилна услуга на войскитѣ, които щѣха да дойдатъ откъмъ Кишиневъ въ Влашко и щѣха да преминатъ въ България. Григорий Начовичъ, ако и не отъ старитѣ членове на Добродѣтелната дружина, но по разбираня и съчувствувания бѣше се турилъ въ нейно разположение. И наистина, той бѣше препоръчванъ отъ нея на явилитѣ се руски предни отряди, които имаха за задача да правятъ рекогносцировка на Дунава и отсамъ него.

Какъ и да било, епилогътъ приближаваше. Освободителната война, прогласена на 12 априль 1877 отъ Александра II, започна. Рускиятъ народъ даде драгоценни жертви за осво-

бождението на брата българинъ. Руското военно началство въ България приготви всички условия за една свободна, независима, самостоятелна и здрава политическа България. Следъ мъжки и теглила, всрѣдъ снѣгъ, бури, виелици, рускитѣ генерали преминаха Балкана, руски солдати оставиха своитѣ кости тамъ. Нѣкои даже загинаха замръзнали всрѣдъ Балкана и, най-после, дойде Санъ-Стефано (19 февр. 3 мартъ 1878).

Ликуваше рускиятъ народъ, ликуваше и България. Голѣма радостъ бѣше всичкото туй и за увѣнчания съ военни лаври Царь-Освободитель . . .

Заклучение.

Завършвамъ този мой етюдъ съ епилога, не само на руско-турската освободителна за насъ война, но и съ свършека на събитията, които предшествуваха тази война, съ събитията по българското духовно и политическо възраждане.

Възраждането на нашето отечество съставлява важни страници отъ най-новата наша история. Лѣтописитѣ на това възраждане сж попѣстрени съ свѣтли, радостни, утѣшителни дати и събития. Но въ това сжщото време на страницитѣ на тѣзи лѣтописи се чертаятъ и голѣма редица отъ жертвоприношения, давани отъ българския народъ, отъ страдания, мжчения и разрушения. Като синтезъ на всичко това, азъ си позволявамъ да подчертая, че най-действителния сжшинския, голѣмия чинител на това възраждане се крие надълбоко въ недрата на българския народъ, въ гения и не, угасналия духъ на този народъ, който по едно време сякашъ бѣше не само задрѣмалъ, заспалъ, но и изпадналъ въ дълбоко несъзнание, сякашъ отровенъ, полумъртавъ.

Но българскиятъ народъ възкрѣсна. Българската челядь даде изъ своята срѣда борци, деятели, поборници и ратници —неуморими, които саможертвенно подкачиха и водиха предстоящата борба до край. Десетки години народътъ, представяванъ отъ свои достойни синове въ Цариградъ и надлъжъ и наширъ по цѣлата земя, дето обитаватъ българи, води безспирно, неуморно, неуклонно борба, най-напредъ за българската книга, за българския езикъ, за българската школа, за славянско богослужение, за български владици и . . . най-напоконъ, за българска национална черква. И той доби тази черква, като ликуваше за блѣскавата сполука, като забравяше даденитѣ безбройни жертви, като благодареше на Божия промисълъ, че бѣше благословилъ и благославяше народното право, народната съвестъ, народната мжка.

За тържеството, по пѣтя на голѣмата линия, спомогнаха добри синове на България. Тѣ се редѣха въ разни времена. Тѣ се нижеха и едни отстѣпваха мѣсто на други, но никога

редоветъ на борбата и фронтоветъ не бѣха лишени отъ борци, подвижници, ратници.

Българскитѣ духовни лица отъ манастири и около черкви, първенцитѣ (чорбаджии), еснафитѣ, учителитѣ, търговцитѣ, джелепи и бегликчии, горскитѣ домашни хайдути и бунтовници — всичко това се бѣше отзовало на служба на угнетеното отечество, на служба за неговото свѣстяване, събуждане, възраждане и избавление.

Едно истинско чудо бѣше това, дето въ 30—40 години българскитѣ народъ се възмогна и можа да се бори съ своитѣ духовни угнетители и поробители. И той ги надви, и той спечели тежката, непосилна борба, защото правото бѣше на негова страна.

Не можеше османското правителство, най-после, ще-неще, да не издаде онзи ферманъ отъ 28 февруарий 1870 г., съ който се основа българска народна самостоятелна и независима черква, въ области, които се простираха надлъжъ и наширь по цѣлия Балкански полуостровъ и които съставяха една цѣлостъ, една — етнографски, идейно, културно и исторически свързана — народностна единица.

Може би тази духовно-народна, така да се рече, България, единна, здрава и силна етнически, може би тя, замогнала се стопански, при търпимостъта на османската властъ, да се издигнѣше въ отоманската империя, като самостоятеленъ, независимъ и якъ факторъ, и да дочака така единъ моментъ на свобода, добита изъ своята вътрешна срѣда... Но революционниятъ духъ, насажданъ изъ Букурещъ съ най-благи намѣрения, разнебити картитѣ на Цариградска България и на „туркофилитѣ“. Бунтовнишки чети, революционни агенти, гнѣзда и срѣдища, внесоха въ живота на българитѣ познатитѣ сътрѣсения и възстания, които се завършиха, следъ черни години и страшни жертви, съ освобождението ни, което дойде отъ Северъ, отъ руския народъ и въ което българскитѣ опълченецъ игра една изпъкнала роля.

Историята, следъ руско-турската война за нашето освобождение, е попѣстрена съ изненади въ вътрешния и външенъ животъ на България. Сждбинитѣ на отечеството попадаха въ рѣце на разни, наистина родолюбиви деятели, политици и държавници, но... българскитѣ народъ не можа да се порадва нито въ Цариградъ, нито въ българската земя, на единъ или двама-трима народни водачи, които съ знанието, опитността, умственото си надмощие, силното си влияние, съ приемственостъ, да даватъ постоянно еднаква насока на българската вътрешна и външна политика.

Може да се каже, че, между друго, и поради тази причина многоначалието и многоводачието докараха до несполучливитѣ революционни движения въ Македония, до междусъюзническата

война въ 1913 г., до 16 юний презъ тази сжщата година и, най-последно, за довършване на народнитѣ злочестини — до нашето участие въ време на Свѣтовната война не тамъ, гдето бѣха истинскитѣ народни съчувствия и интереси, а гдето бѣше приготвенъ за насъ и за нашитѣ народни идеали гробъ 16 юний 1913 и Свѣтовната война съ Ньои погребяха великото дѣло, спечелено въ Лондонъ (17/30 май 1913).

Но, живъ е българскитѣ Богъ. И орѣзана, оскърбена, онеправдана, натоварена съ какви не тегиби, България живѣе, труди се, работи, като има предъ себе си възможноститѣ за една морална възмога и свѣтло бждаще. България не се отчайва!

Ще завърша съ думитѣ на народния поетъ Ив. Вазовъ, отправени къмъ озлочестена България:

Има Богъ правдивъ: той дига, сваля;

бди надъ слабия, силния струпала.

И ти, майко, героинйо мила,

вѣрвай въ себе си, вѣрата е сила.

Повдигни глава си, не унивай;

твоята звѣзда високо свѣти,

тя ще свѣти и презъ вѣковетѣ,

знамето вдушата си не свивай.

Имашъ в' що да вѣрвашъ: въ твоята младость;

в' твоята здраве — на живота радостъ,

в' твоятѣ мишици, трудъ, полети смѣли,

в' силитѣ духовни в' тебъ назрѣли.

Имашъ нѣщо по-велико: твоята

право! Правото мощъ е несломима,

херувимъ съ огненъ мечъ, чрезъ който

въ бой и с' ада си непобедима.

СЪДЪРЖАНИЕ:

Обща бележка	3
I. Положението на българския народъ следъ завоеванията на османцитѣ	5
II. Влошаване на положението и неговитѣ причини	11
III. Въобще първи подвижници за българско свѣстяване и възраждане	14
IV. Влиянието на французката революция и на Наполеоновитѣ войни въ възраждането на България	17
V. Следъ френската революция и Наполеона Бонапарта	19
VI. Австрийски, руски и други войни съ Турция	21
VII. Руско-турскитѣ войни въ края на 18 и първата половина на 19 столѣтие	25
VIII. Гюлханскиятъ Хаттишерифъ и Хаттихумаюнътъ на Абдулъ Меджида	28
IX. Хайдути, бунтовници и хайдушки дружини	32
X. Хайдушки войводи за себе си и за дейтелността на истинскитѣ хайдути	37
XI. Българската челядь	40
XII. Първенци-чорбаджии — чинители на възраждането	42
XIII. Келии и даскали. Училища и учители	45
XIV. Будителската роля на първитѣ вестникари, книжари и книгопродавци	56
XV. Търговци	66
XVI. Джелепи и бегликчи. Тѣхната роля въ възраждането	67
XVII. Еснафи	75
XVIII. Цариградъ като центъръ на будители на възраждането	77
XIX. Букурещъ и Цариградъ	88
Заклучение	93

Nouvelles contributions à l'histoire de la Renaissance bulgare

par le prof. S. S. Bobtchev

Résumé.

L'auteur de cet article, le prof. S. S. Bobtchev y apporte quelques nouvelles données et quelques nouveaux éclaircissements relatifs à l'histoire de la Renaissance bulgare.

Dans une remarque générale il exprime l'opinion que cette Renaissance, à vrai dire, ne commence pas par l'œuvre du père Paissy, moine de Hilendar, c'est-à-dire par son Histoire Slavobulgare (История Славяноболгарская 1762). Avant cette date il y avait déjà pas mal de signes et faits d'un mouvement nationaliste et culturel. Il y avait les Damaskines (Recueils de sermons de différents savants d'après l'exemple de St. Jean de Damasquin) et les damaskinars, qui pendant ce temps avaient entre autres comme chefs le moine Joseph Bradati, igoumène du Monastère de Rilo. Celui-ci a composé et prononcé beaucoup de sermons partant des Damaskines et exhortant le peuple bulgare, plongé dans un sommeil léthargique, à s'éveiller. Avant lui-même il y avait des précurseurs qui étaient aussi des apôtres de l'éveil national. L'auteur promet de s'arrêter sur quelques faits nouveaux et sur des sources qu'on négligeait jusqu'à présent dans l'histoire de la Renaissance Nationale (tels la Zadrouga familiale, les notables, les commerçants, esnafs, djeleps, beglikcis, haidoutes, les premiers daskals etc. etc.).

Le premier chapitre du travail est consacré à la situation du peuple bulgare après la conquête des pays bulgares par les ottomans. Cette conquête n'était pas difficile, car les chefs de l'armée ottomane, invités par les byzantins à prendre part à leurs luttes intestines, marchèrent sans peine dans la Péninsule étant donné que les états et les peuples balkaniques étaient en plein désordre et désaccord. Ce désaccord et le désordre dans les différentes provinces des Balkans étaient les plus grands collaborateurs des ottomans dans leur marche presque triomphale. L'armée ottomane soumit facilement les Bulgares, les Serbes, les Grecs, les Albanais, les Bosniaques et alla jusqu'au Danube et à la Save. Cette armée eut quelques rencontres sanglantes avec les balkaniques, mais c'étaient plutôt des épisodes.

Le premier passage des ottomans de l'Asie Mineure où ils avaient leur premier état organisé fut en l'an 1352. Leur première capitale dans la Péninsule était Andrinople, mais cent ans plus tard Mohamed II prit Constantinople et dès lors c'est Istanbul qui devint la capitale permanente et la domination ottomane était plus ou moins assurée dans la Péninsule Balkanique. L'apogée des conquêtes et des grandeurs était pendant le règne de Suleïman le Magnifique ou El-Kanuni (Législateur). Vienne même était menacée par un siège de Kara-Mustapha, généralissime de l'armée ottomane. Jan Sobieski et l'empereur Leopold délivrèrent Vienne et de ce moment commence la décadence des ottomans, qui plus tard furent battus par une coalition des états occidentaux et subirent la paix de Karlovtzi, marquant non seulement l'arrêt du progrès ottoman, mais le retour même des Turcs en deça de la Save et du Danube.

Pendant les deux premiers siècles de la domination ottomane en Bulgarie l'état du peuple bulgare n'était pas des plus pénibles. Contributions, dîmes, douanes corvées, tout cela était supportable. Beaucoup de familles de notables bulgares avaient conservé leurs droits et privilèges. Quelques provinces étaient devenues privilégiées et même autonomes. Les ottomans ne portèrent aucune atteinte à la langue, à la nationalité, à l'église, à la messe, aux monastères. Les premiers sultans avaient toléré même la langue bulgare dans leurs chancelleries comme langue officielle. Parmi les langues qu'il connaissait Mohamed El-Fatih parlait aussi le bulgare. En d'autres mots le bulgare ne se sentait pas très obéré, ni trop malheureux pendant les deux premiers siècles de la domination ottomane.

Dans le second chapitre l'auteur énumère les causes qui firent empirer l'état du peuple bulgare. En premier lieu l'insuccès des armées turques, leurs revers et leurs pertes et leur retraite au deça de la Save et du Danube. Les charges et contributions augmentèrent. Beaucoup de privilèges furent abolis. Survint pendant ce temps la calamité qui venait du Phanar, ce quartier grec à Constantinople où résidaient le Patriarche et les notables grecs, très influents, non seulement comme commerçants et banquiers, mais aussi comme proches de la Sublime Porte à laquelle le Phanar fournissait des drogman et autres hauts fonctionnaires. Mohamed II le Conquérant (El-Fatih), voulant simplifier les services de son Divan des affaires du culte, avait donné au nouveau patriarche grec le grand privilège d'être le chef spirituel de tous les orthodoxes sans distinction de nationalité. Le patriarche était nommé Roum-Patriki et tout ce qui était orthodoxe devint Roum, c'est à dire romain ou grec. Pourtant toute la Péninsule Balkanique, excepté la Bosnie-Herzégovine, l'Albanie et la Grèce était nommée Roumélie, terre des Roums, et avait pour capitale Sofia, avec un beglerbeg — gouverneur général. Le patriarche grec envoya partout dans les éparchies bulgares des mé-

tropolites — grecs, qui ne connaissaient pas la langue bulgare et qui sans cérémonie introduisaient dans les églises la langue grecque. Puis métropolites et évêques ouvrirent des écoles grecques qui donnaient beaucoup d'avantages à ceux qui les fréquentaient. Ainsi commença la grécisation du peuple bulgare à commencer par ses notables. Étant donné que les despotes spirituels grecs achetaient leurs dignités au Patriarcat par de grosses sommes, nul doute que c'était au peuple bulgare à payer ces grandes sommes. Les phanariotes en Bulgarie ne se souciaient guère d'autre chose que de toucher les contributions très lourdes du peuple qui devait vendre ustensiles et bétail pour satisfaire le collecteur phanariote. Ainsi le joug que le peuple bulgare portait était double — politique et spirituel — et les charges auxquelles il devait faire face étaient doubles.

Cependant, la circonstance qui rendait très dangeureuse la situation du peuple bulgare, c'était le danger qu'il courait de perdre sa nationalité, sa langue, de se gréciser. En effet il y eut un moment où la langue grecque s'étant établie presque partout, la langue bulgare n'était entendue que rarement et beaucoup de voyageurs, savants et autres, commencèrent à émettre l'opinion que dans la Péninsule Balkanique il n'y avait pas de bulgares. Le Phanar triomphait.

L'auteur donne quelques témoignages — bulgares et étrangers, dans lesquels il note que les souffrances des Bulgares sous le double joug — ottoman et phanariote — étaient devenues insupportables et que les phanariotes n'arrêtaient pas leur action destructive. Au contraire, dès le dix-septième siècle le Phanar avait formulé d'une manière systématique son programme : détruire la langue et la nationalité bulgares et atteindre son idéal — la mégali idea (la grande idée) c'est à dire préparer la restauration de l'empire byzantin.

Dans le troisième chapitre l'auteur expose les premiers pas de ceux qui préparèrent la Renaissance bulgare. Jamais le sentiment national ne fut complètement éteint surtout dans les couches profondes du peuple; celui-ci conservait l'esprit national et ses sentiments patriotiques. Il avait besoin de quelques apôtres pour s'éveiller et manifester sa volonté de vivre comme bulgare, de parler sa langue, d'avoir son église nationale, d'être délivré des phanariotes qui se préparaient à chanter une messe de requiem sur son tombeau. Ces apôtres comme il est dit plus haut furent : le moine Paissy de Hilendar, auteur de *История Словено-българская*. Paissy fit un voyage dans différents coins de la Bulgarie et donna son oeuvre à copier. Elle rappelait au peuple son passé glorieux, ses anciennes lois, patriarches, ses saints et les personnalités de marque. Il blâmait l'indifférence du peuple et la faiblesse qui le portait à faire l'éloge du grec et à mépriser ce qui était national. Les paroles de Paissy jetèrent les premières étincelles du feu sacré qui se répandit lentement, mais sûrement

partout et pénétra bon nombre d'apôtres, des maîtres d'écoles etc. Un évêque, Sofroni de Vratza, à la fin du XVIII siècle et au commencement du XIX siècle continua les paroles brûlantes et patriotiques de Paissy. Il prêcha sans fatigue contre les phanariotes et par sécuté, forcé de quitter son eparchie de Vratza, il passa en Roumanie, à Bucarest, où il écrivit ce qu'il avait à dire à ses ouailles. Les sermons de Sofrony furent imprimés dans un recueil appelé Kiriakodromion (1804).

L'éveil du peuple continua.

Dans le quatrième chapitre l'auteur parle de l'influence que la grande révolution française (1789) a eu surtout grâce aux guerres de Napoléon Bonaparte dans les pays balkaniques et plus spécialement en Bulgarie.

Le mouvement insurrectionnel des serbes (chapitre V, 1805—1814) et la Zavéra grecque, c'est à dire les mouvements des grecs pour leur libération sont indiqués comme ayant eu une certaine influence sur l'esprit national de la Renaissance. Grand nombre de jeunes gens bulgares avaient pris part à ces deux mouvements — serbe et grec. Partout en Bulgarie on avait formé des comités secrets qui préparaient des armes et des munitions dont une grande partie était envoyée en Grèce et l'autre fut retenue pour des besoins éventuels. Les récits qui venaient de Serbie sur le bulgare Haïdoute Velko et ceux venus de Grèce sur les grands exploits et l'héroïsme des bulgares participant dans les luttes (Hadji Hristo et d'autres) enflammaient le courage des bulgares et renforçaient leur espoir dans la liberté.

Dans le sixième et le septième chapitre l'auteur parle des guerres autrichiennes, turques et russo-turques, des défaites subies par l'armée ottomane après l'apogée des conquêtes sous Suleïman le Magnifique. Les défaites commencent sous Vienne où le grand généralissime turc Kara Moustapha fut rejeté par Jan Sobieski et l'empereur Léopold. L'auteur s'arrête sur quelques traités conclus entre les puissances chrétiennes et les turcs, surtout sur le traité de Karlovtzi qui marque un grand tournant dans l'histoire des guerres turques au delà du Danube et de la Save.

Les guerres russo-turques aussi, en commençant par celle de Pierre le Grand, de l'Impératrice Ecathérine de Russie sont appréciés par l'auteur comme les guerres autrichiennes faites pour les intérêts territoriaux des grandes puissances en oubliant les souffrances des chrétiens balkaniques et surtout les calamités bulgares. Ces guerres et surtout celles de la Russie du XVIII et du commencement du XIX s. non seulement n'apportèrent aucun profit aux victimes, mais qui pis est provoquèrent de grandes émigrations dans beaucoup de contrées bulgares. Les émigrés trouvèrent place en Valachie, Moldovie et Bessarabie. Beaucoup de villes dans ces pays devinrent presque bulgares. Par compensation, pour ainsi dire, les émigrés bulgares, devenus

commerçants et plus ou moins instruits, voyant la culture européenne des centres où ils se trouvaient, pensèrent aussi à leur villes natales et contribuèrent à l'éveil du peuple par des écoles.

Dans un VIIIe chapitre l'auteur parle des réformes ottomanes surtout de celles que formulent les deux actes constitutionnels du Sultan Abdul Medjid : le Hattischerif de Gulhané (1839) suivi du Tansimat (1840) et du Hatti Houmaune de l'an 1856. Ces deux chartes constitutionnelles, octroyées sur l'insistance des grandes puissances, visaient à écarter d'un côté l'oeil attentif de la Russie, qui dans la première moitié du XVIIIe s. voulait en réalité venir en aide aux Bulgares et d'autre part accomplir sur papier des réformes pour l'égalité de tous les peuples chrétiens de l'empire ottoman. L'égalité des ottomans et des rayas chrétiens, devant la loi, la surêté de leurs vie et biens, la liberté de se servir de leur langue, la liberté religieuse et culturelle, une organisation plus rationnelle des impôts, dîmes, corvées, l'admission des chrétiens dans les conseils, etc. etc. tout cela était très bien exprimé dans ces actes constitutionnels, mais ces réformes devenaient presque inutiles étant donné que la Sainte Loi — le Shériat — continuait à être la base essentielle du droit ottoman. Les conseils administratifs et judiciaires étaient présidés par des kadis et naïbs. Le témoignage des chrétiens n'avait pas la même valeur que celui des musulmans et les quelques chrétiens participant aux conseils, n'osaient exprimer librement leur opinion. Tout de même les Bulgares avaient profité de ces deux actes pour motiver leurs demandes concernant leur église. Ils demandaient le départ des évêques grecs des éparchies bulgares, l'envoi dans ces éparchies d'évêques bulgares etc. etc.

Dans le chapitre 9 et 10 l'auteur parle des haïdoutes, des voévodes et d'une autobiographie que le voévode Panaïote Hitov a écrit sur son voyage dans la Stara Planina, avec quelques remarques sur les haïdoutes. L'idéologie des haïdoutes est assez simple et claire et leur profession en action aussi. Les haïdoutes se vengent, surtout sur les mauvais sujets osmanlis et même chrétiens des violences et des abus commis dans la vie privée et officielle. Chaque haïdoute est révolté, outragé ou blessé par quelque mal qu'on a fait à sa famille, à ses parents, à ses soeurs etc. etc. En général, les haïdoutes agissent en commun; leur compagnie est composée ordinairement d'une dizaine de membres. Ils ont leurs voévodes et leurs porte-drapeaux (baïraktari). Le Balkan (Stara Planina) est leur royaume; ils le parcourent partout et cherchent une belle occasion de descendre dans quelque village turc ou sur les grandes routes, où passent les fonctionnaires turcs, afin de les punir soit en prenant tout ce qu'ils portent sur eux, soit en leur infligeant quelque peine corporelle, soit enfin en tuant ceux qui sont censés être incorrigibles.

Les chansons bulgares chantent les faits héroïques de ces haïdoutes, les populations les aiment et les cachent, les bergers

leur fournissent tout ce qui est nécessaire à la compagnie et, surtout, de la nourriture.

Pendant l'hiver ils se cachent dans quelque village où ils ont leurs fidèles amis (les yataks—récéleurs). Le livre de Panaïote Hitov, dont l'édition est faite à Bucarest (V) 1872 sous la rédaction de Luben Karavélov a été traduit en russe et imprimé dans le Recueil Slave (1877) (Slavianski sbornik). Les haïdoutes bulgares ont leur homonymes dans les cleftes grecs et haïdouks serbo-monténégrins.

Le chapitre II est consacré à la communauté familiale bulgare (zadrouga). C'est dans cette famille patriarcale qu'ont survécu pendant tout les temps de la domination ottomane les vertus du peuple, son esprit, son génie. Cette famille était répandue surtout dans quelques localités et partout dans la Bulgarie occidentale. La Zadrouga était gouvernée par un domakine, chef de la famille. Elle se composait souvent de 50 membres et même de plus. Tout son patrimoine était commun. La propriété personnelle était exclue, il n'y avait qu'une bourse pour toute la maison — tributs, dettes, amendes etc. étaient payés sur cette bourse. Les membres âgés formaient un conseil familial (zadroujen savet) que le domakine consultait dans tous les cas où il s'agissait des grandes questions intéressant toute la famille. Cette zadrouga, riche en vertus, honnête, patriotique, ayant un grand capital moral, donna à la société bulgare tout ce qu'il y a de plus intelligent, éclairé, pénétré de patriotisme et de bonne volonté pour agir dans la lutte de la Renaissance.

Dans le 12e chapitre l'auteur parle des notables, c'est à dire des anciens bulgares qui s'étaient distingués par leur influence grâce à l'intelligence, au savoir-faire et à l'art de parler et de persuader. C'étaient les tchorbadgis. Le mot vient de tchorba (soupe) qui était distribuée dans le camps des janissaires où il y avait des tchorbadgis et tchorbadgi-bachis. Les ottomans en service qui se trouvaient parmi la population appelaient tchorbadgis tous ceux qui leur fournissaient la nourriture et le gîte pour une nuit. Ces tchorbadgis étaient très estimés par les autorités ottomanes et étaient invités comme conseillers près des soubachis (chefs du canton). En cette qualité les tchorbadjis rendaient un grand service à leurs compatriotes. Ils étaient les défenseurs des gens persécutés sans raison. En outre, ces tchorbadgis, étant plus ou moins aisés et souvent riches, faisaient des dons aux monastères, s'occupaient de l'ouverture d'écoles, du bien des églises etc. etc. Une autre catégorie de tchorbadgis était élue par la population pour servir d'arbitres entre le village et la police. Ces tchorbadjis étaient confirmés dans leurs fonctions par l'autorité du département (sandjak) qui leur donnait à titre d'investiture un bâton. Ces tchorbadgis aussi rendaient certains services à la population.

Dans les chapitres 13 et 14 l'auteur parle des premiers

daskals (maîtres d'écoles) connus sous le nom de keliini (maîtres des cellules). Ils enseignaient tout simplement l'alphabet slavo-bulgare et leurs élèves apprenaient aussi à lire quelques livres employés dans les églises. Cet enseignement et ces daskals étaient les précurseurs des écoles bulgares dont l'apparition a été remarquée surtout au commencement du deuxième quart du XIXe siècle. De telles écoles, apparurent à Gabrovo, Tîrnovo, Svichtov, Koprivchtitza, Plovdiv, Elena, Prilèpe, Vélés, Skopie, etc. etc. Les instituteurs de ces nouvelles écoles étaient en grande partie des élèves russes, quelques-uns même étaient diplômés des universités russes. Il y avait aussi beaucoup d'élèves des écoles grecques. Ces instituteurs étaient les plus ardents apôtres de la liberté spirituelle et politique du peuple. On les trouvait à la tête de tous les mouvements intellectuels, avec l'aide, la protection des notables et des esnafs. Notons parmi ces instituteurs Raïno Popovitch, Hristaki Pavlovitch, Naïden Guérov, Ivan Momtchilov, Joakim Grouev et tant d'autres.

L'exposé du XIVe chapitre concerne le rôle des libraires et des différents éditeurs de livres qui à l'époque de la Renaissance contribuèrent largement au réveil du peuple. Ce sont eux qui dans les premiers temps imprimèrent des livres de lecture, des manuels pour les écoles et qui, portant sur leur dos des sacs pleins de livres, parcouraient bourgs et villages pour les vendre. Même les libraires les plus célèbres comme Hristo Danov et Dragan Mantchov commencèrent à servir la culture bulgare par de telles excursions dans toute la Bulgarie.

Les chapitres 15, 16 et 17 sont consacrés à l'influence des commerçants, des djeleps et esnafs. Les commerçants soit ceux qui habitaient le pays, soit ceux qui avaient émigré, aidèrent par leurs secours matériels et moraux à l'ouverture d'un certain nombre d'écoles, dont ils assurèrent l'existence par des dons matériels et des legs. Des commerçants comme Vasil Aprilov, Denkoglou, Bakalov, Hristo et Evloghi Gueorghievi etc. etc. ont rendu de grands services à la culture et à la Renaissance bulgare en général. Les djeleps et les beglikcis étaient des états plus ou moins privilégiés dont le devoir était de fournir à l'armée et à la population de Constantinople certaine quantité de bétail. Ils étaient responsables s'ils ne remplissaient pas leurs obligations d'après les anciennes traditions et coutumes. Plus tard les djeleps étaient libérés de la charge officielle, mais continuèrent par leur propre initiative à fournir du bétail pour l'armée et pour la population de Constantinople. Vu la grande influence qu'ils avaient dans les hautes sphères gouvernementales, les djeleps, comme les beglikcis rendaient grand nombre de services pour les écoles, églises, monastères ou autres instituts nationaux. Grand nombre de notables entraient dans cette catégorie même à Constantinople.

Les corporations (esnafs) existaient en Bulgarie depuis des temps immémoriaux. Cette institution était bien vue de la part

du gouvernement ottoman car c'est grâce à ces esnafs que les métiers et la petite industrie se manifestaient et répondaient aux besoins des populations. Il y avait des villes dans lesquelles on comptait de 30 à 50 corporations: bakals, épiciers, cordonniers, tailleurs, tanneurs, jardiniers, boulangers etc. etc. A Sofia il y avait plus des 60 corporations. L'organisation des esnafs était très disciplinée. Chaque esnaf avait son conseil, son chef (oustabachi), protomaïstore, qui présidait le conseil. A la tête des corporations il y avait la londgea (le conseil supérieur) qui avait des pouvoirs législatifs, administratifs et disciplinaires. La londgea (de l'italien loggia) avait un président-protomaïstore et près de lui un tchaouche (commissaire) qui exécutait les décisions de la londgea et les ordres de son président qui était tout puissant et les peines qu'ils infligeaient étaient exécutées sans appel.

Or, ces corporations dans les temps et surtout depuis le commencement de la Renaissance bulgare au XIXe siècle menaient la lutte pour les droits, la liberté et la culture de la nation. Ayant à leur disposition des fonds et des moyens matériels en abondance ils secouraient églises, écoles, monastères et se trouvaient toujours à la tête de chaque mouvement national.

Le 18-ème chapitre porte le titre Tzarigrad (Constantinople) comme centre culturel. Ce chapitre est très intéressant au point de vue de la grande activité manifestée dans la capitale de l'empire ottoman par les premiers apôtres de la Renaissance. C'est ici que commencèrent leurs exploits les grands champions de l'indépendance de l'église nationale bulgare — Ilarion Makariopolsky et Neophite Bozvely de Hilendar. C'est ici qu'apparurent les premiers représentants du peuple bulgare munis de procurations, afin d'agir devant la Sublime Porte pour la solution de la question ecclésiastique — tel était le terme qui exprimait tous les problèmes relatifs à la lutte pour l'église nationale. A cette lutte prirent part des commerçants, des esnafs (corporations), des publicistes et grand nombre de notables bulgares qui s'étaient installés dans la capitale de l'empire ottoman. L'auteur évoque les grandes figures de Gavriil Krstiovitch, Ilarion Macariopolski, Dr. Tchomakov, Petko Ratchov Slaveïkov, Ivan Naïdenov, Marko Balabanov, Théodore Bourmov, Todor Ikonov, Christo Taptchilechta, etc. etc. qui menèrent la lutte par étapes et toujours avec énergie, persévérance et maîtrise. De cette manière ils réussirent avant tout à persuader la Sublime Porte, quoique contre sa volonté, qu'elle ne devait pas tarder à donner une solution à la question de l'église nationale. Appuyés par des pétitions et grand nombre de plaintes venues des éparchies bulgares, les apôtres bulgares de Tzarigrad réussirent. La couronne de la lutte fut le Firman du 29.II. 1870 qui institua l'Exarcats bulgare ou l'église nationale bulgare dans toutes les éparchies de la Bulgarie du Nord, du Sud et de l'Ouest. Le territoire de l'Exarcats gagna quelques éparchies qui n'étaient

pas indiquées dans le Firman et pour lesquelles un plébiscite donna le résultat désiré par les bulgares.

Ce qui est à remarquer c'est que les apôtres bulgares de Tzarigrad et leurs partisans des éparchies ont réalisé l'unité du peuple bulgare et de cette manière ils croyaient assurée une Bulgarie autonome sous les sultans qui pouvaient compter mutatis mutandi sur un avenir plus ou moins tranquille même glorieux.

Les comités révolutionnaires bulgares et leurs partisans en Roumanie avaient une autre idéologie (v. chapitre 19). Ils faisaient tout pour préparer des mouvements d'insurrection dans toute la Bulgarie. Pourtant il y avait aussi parmi ces révolutionnaires des partisans des conceptions des bulgares de Tzarigrad. Ces partisans préparèrent et envoyèrent au sultan un mémoire le priant d'accepter le titre de roi des bulgares et de se couronner comme tel. D'autre part Lubène Karavelov, après la mort de l'infatigable chef révolutionnaire le diacre Vassil Levsky, également persuadé (1874) que les insurrections ne pouvaient profiter au relèvement et à la liberté bulgares, commença l'édition d'une revue Znanié (Science), expliquant que c'est la culture qui doit être le programme de tous les Bulgares.

Les partisans des insurrections continuaient cependant leur activité. Survint l'insurrection de 1876. Les atrocités par lesquelles elle fut étouffée ayant provoqué l'indignation du peuple russe tout entier, l'empereur Alexandre II proclama la guerre de Libération, étant donné que la Sublime Porte ne voulait pas se soumettre aux décisions de la conférence européenne siégeant à Constantinople.

La guerre russe-turque achevée victorieusement prit fin à Sanstefano. Le traité signé alors satisfaisait le peuple bulgare. Le congrès de Berlin ruina les bases du traité de Sanstefano. Une Bulgarie entre le Danube et les Balkans fut formée. Au sud des Balkans fut formée la Roumélie Orientale. Cette décision de Berlin conduisit avec le temps à la Réunion de la Roumélie Orientale et de la Principauté (1885), à la guerre serbo-bulgare, à la guerre Balkanique, à la guerre entre les alliés balkaniques et enfin à la Grande Guerre qui de même que la guerre entre les alliés balkaniques fut désastreuse pour le peuple bulgare.

La Bulgarie, profondément atteinte au point de vue territorial, politique, économique et culturel, obérée de réparations, fut accablée par de lourdes charges à Bucarest (1913) et à Neuilly (1919). Mais l'esprit du peuple n'est pas écrasé. Il est pénétré d'un courage moral et d'espoir. Il va vers un relèvement culturel du pays que tous les observateurs constatent avec étonnement.

Actuellement le peuple bulgare espère obtenir un meilleur avenir par un travail pacifique, avec la collaboration des pays qui l'entourent et des grands états européens. Enfin le peuple bulgare base toutes ses espérances surtout sur son droit imprescriptible.

TABLE DES MATIÈRES:

	P.
Remarque générale	3
I. La situation du peuple bulgare après la conquête des ottomans	5
II. L'état du peuple bulgare empire	11
III. Premiers apôtres de la Renaissance bulgare	14
IV. Influence de la Révolution française et des guerres de Napoléon sur la Renaissance bulgare	17
V. Après la Révolution française et les guerres de Napoléon.	19
VI. Guerres autrichiennes, russes et autres contre la Turquie.	21
VII. Guerres russo-turques à la fin du XVIII et la première moitié du XIX siècle	25
VIII. Le Hattichérif de Gulhané et le Hattihoumaün d'Abdul Medjid.	28
IX. Haïdoutes, révolutionnaires et compagnie de haïdoutes	32
X. Les Voévodes et leur activité décrite par eux-mêmes	37
XI. La famille bulgare.	40
XII. Notables—tchorbadgis et leur rôle dans la Renaissance.	42
XIII. Les premiers daskals (maîtres d'écoles)	45
XIV. Rôle des libraires et des éditeurs dans la Renaissance bulgare	56
XV. Les commerçants	66
XVI. Djeleps et beglikcis	67
XVII. Les ésnafs (corporations).	75
XVIII. Constantinople—centre des apôtres de la Renaissance bulgare	77
XIX. Bucarest et Constantinople	88
Conclusions.	93
Résumé français.	97

